

De vorming van de jonge Nederlander

De katholieke, regionale en nationale
identiteit in het geschiedenisonderwijs
van de fraters van Tilburg,
1868-1917.

Judith Geudens

MA-scriptie
Dr. D.E.J. Smit
23 november 2020

Afbeelding titelblad: een tekening van een poppetje door een van de leerlingen van de fraters van Tilburg aan de binnenkant van de kaft van *De jonge Nederlander*. Zou het een historisch figuur voorstellen? Of misschien de jonge Nederlander zelf?

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Een maatschappij in beweging	11
Nederlandse geschiedenis in een katholiek jasje	20
Een Noord-Brabantse identiteit?	33
Fatsoenlijke vaderlanders	44
Conclusie	56
Archivalia	60
Gedrukte bronnen	60
Bibliografie	60

Inleiding

Op 22 juni 2020 presenteerde de commissie Herijking Canon van Nederland de vernieuwde Canon van Nederland. De eerste Canon was opgesteld in 2006, in opdracht van de Nederlandse staat, met als doel als instrument te dienen in het geschiedenisonderwijs. Aan de hand van vijftig vensters (in de vorm van personen, organisaties of objecten) kunnen docenten hun leerlingen in het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs de basiskennis van de Nederlandse geschiedenis bijbrengen.¹ In 2019 achtte de minister van Onderwijs, Ingrid van Engelshoven, het nodig deze Canon te herzien. De Canon moest inclusiever worden: meer aandacht moest uitgaan ‘aan de verhalen en perspectieven van verschillende groepen in de samenleving’.² Om de Canon te herijken stelde de nieuwe commissie zich dezelfde vragen als die in 2006 waren gesteld: ‘welke verhalen over de Nederlandse geschiedenis willen wij vertellen, en wat zouden leerlingen van vandaag moeten meekrijgen?’³

Ondanks dat de eerste Canon van Nederland in 2006 uitkwam, zijn deze vragen veel ouder. De Nederlandse overheid stelde ze in de negentiende eeuw al. Onderwijs bleek namelijk hét middel tot natievorming. Vanaf het begin van de negentiende eeuw rolde de staat via nationale onderwijswetten een algemeen onderwijssysteem over het hele land uit. Via de scholen trachtte de staat zijn inwoners op te voeden tot vaderlandslievende staatsburgers. Het onderwijs in ‘vaderlandse geschiedenis’ gaf leerlingen het bewustzijn onderdeel uit te maken van een natie.⁴ De onderwijswet van 1857 maakte geschiedenis dan ook tot een verplicht vak op openbare scholen.⁵

Via het onderwijs doordrong de staat de maatschappij. Van de andere kant was er een groeiende betrokkenheid bij en identificatie met de nationale staat vanuit de Nederlandse samenleving. Men ging zich Nederlander voelen; de nationale Nederlandse identiteit kreeg gestalte.⁶ Dit nationaliseringsproces was een Europees fenomeen: in de negentiende eeuw werden in de meeste Europese landen volksliederen gecomponeerd, vond er

¹ *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland Herijkt. Rapport van de commissie Herijking Canon van Nederland.* Commissie Herijking Canon van Nederland (Utrecht 2020) 14-15,19.

² Opdrachtbrief herijking Canon van Nederland, door Ingrid van Engelshoven, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, opgenomen in: *Open vensters voor onze tijd.* Commissie Herijking Canon van Nederland. Bijlage 1.

³ *Open vensters voor onze tijd.* Commissie Herijking Canon van Nederland, 11.

⁴ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 135-138.

⁵ D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 278.

⁶ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 13-14; J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (2^e druk; Nijmegen 2011) 13.

taalstandaardisering plaats en werden musea en standbeelden van nationale helden opgericht. Staat en natie gingen samenvallen tot de natiestaat.⁷

De historiografie betreffende het Europees en Nederlands nationaliseringsproces in de negentiende eeuw is omvangrijk. Vanaf de jaren 1970 en 1980 voerde de modernistisch-constructivistische nationalisme-invalshoek de boventoon, die stelde dat naties constructies zijn. Elites creëerden en gaven vorm aan de nationale identiteit.⁸ Een voorbeeld hiervan geeft Eugen Weber in *Peasants into Frenchmen*, waarin hij uiteenzet hoe de Franse staat eind negentiende en begin twintigste eeuw de boeren in Frankrijk via onderwijs en dienstplicht opvoedde tot burgerlijke Fransmannen.⁹ In het modernistisch-constructivistisch nationalisme-onderzoek was nationalisme een top-down proces, dat werd aangedreven door modernisering: door middel van ‘invented traditions’ vormde de elite een ‘imagined community’ van multi-inzetbare burgers om de moderne natiestaat draaiende te houden. Op deze manier maakte zij andere loyaliteiten, zoals de regionale of religieuze, ondergeschikt aan de nationale identiteit.¹⁰ In dit model produceert de staat in feite de natie en deed dat op zo’n manier dat de natie geheel homogeen werd.

Vanaf de jaren 1990 kwam er meer kritiek op deze lineaire voorstelling van het nationaliseringsproces. Historici benadrukten dat loyaliteiten hybride zijn. De Nederlandse natievorming ontwikkelde zich niet lineair, maar in golfbewegingen.¹¹ Daarnaast konden meerdere identiteiten naast elkaar bestaan. Zo bogen Henk te Velde en Hans Verhage zich in hun bundel over het vraagstuk hoe verzuiling en nationalisme tegelijkertijd tot ontwikkeling kwamen en onderzocht Maarten Duijvendak de vorming van regionale identiteiten als reactie op het moderniseringsproces in de negentiende eeuw.¹² Er kwam consensus dat lokale of religieuze identiteiten niet alleen samengingen met de nationale identiteit, maar er ook invloed

⁷ Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 18.

⁸ Het modernistisch-constructivistische model werd onder andere uitgewerkt door Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Ernst Gellner, Miroslav Hroch en Anthony D. Smith. Zie: M. van Ginderachter, ‘Het vaderland in kikkerperspectief. Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122:4 (2009) 522-537, aldaar 524, 527.

⁹ E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (California 1976).

¹⁰ Van Ginderachter, ‘Het vaderland in kikkerperspectief’, 524; N.C.F. van Sas, ‘De mythe Nederland’, *De negentiende eeuw* 16 (1992) 4-22, aldaar 5. Voor de nationalismetheorieën, zie: B. Anderson, *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (3^e druk; Londen 2006); E. Gellner, *Nations and Nationalism* (2^e druk; Oxford 2006); E. Hobsbawm en T. Ranger, *The Invention of Tradition* (8^e druk; Croydon 2013).

¹¹ N.C.F. van Sas, ‘Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 471-495.

¹² H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996); M. Duijvendak, ‘Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taaiheid van de provincie’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 123:3 (2008) 342-353.

op uitoefenden.¹³ James Lehnig omschreef de identiteitsverandering van Franse boeren uit *Peasants into Frenchmen* niet als een opgelegd fenomeen, maar als een onderhandeling tussen de boeren en de Franse staat.¹⁴ Dit ‘gefragmenteerde natiemodel’ bouwde voort op het modernistisch-constructivistische idee dat identiteiten geconstrueerd zijn; niet alleen nationale identiteiten, maar ook de religieuze en regionale identiteiten zijn gevormd door verschillende elites. Gevolg is dat de onderzoeken binnen dit model zich richten op hoe de elites zich in de negentiende eeuw een eigen identiteit trachtten toe te eigenen. Net zoals in het politieke nationalisme-onderzoek uit de jaren 1970 en 1980 ligt de nadruk bij de kopstukken van verschillende bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld de liberale politici, de katholieke clerus of regionale intellectuelen.¹⁵ Voor de alledaagse beleving van de verschillende identiteiten door de bredere lagen van de bevolking is weinig aandacht.

Deze elites gebruikten de geschiedenis graag als legitimering voor hun identiteit. Jo Tollebeek heeft aangetoond dat historicus P.J. Blok (1855-1929) zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bedoelde als fundering en versterking van het Nederlandse nationaliteitsbesef. De historie vormde een legitimatie voor de Nederlandse natie en daarmee voor een Nederlandse identiteit.¹⁶ Hierbij greep hij terug op de Republiek en de roemrijke Gouden Eeuw, wat de Nederlandse identiteit een protestantse boventoon gaf. Niet iedereen kon zich echter in dit beeld vinden. Historicus W.J.F. Nuyens (1823-1894) gaf een katholieke visie op het verleden om het Nederlandse protestantse zelfbeeld te nuanceren.¹⁷ Voor de katholieke identiteit vormden de middeleeuwen een grotere inspiratiebron dan de Republiek.¹⁸ Tegelijkertijd met de opkomst van nationale en religieuze identiteiten werden ook regionale identiteiten bevestigd. Als reactie op het nationaliseringsproces riepen lokale intellectuele elites

¹³ Van Ginderachter, ‘Het vaderland in kikkerperspectief’, 530. Zie ook: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 262-283; J. van Miert, ‘Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale identiteiten’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 670-689; Van Sas, ‘De mythe Nederland’.

¹⁴ J.R. Lehnig, *Peasant and French. Cultural Contact in Rural France During the Nineteenth Century* (Cambridge, New York 1995).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Groningen 2007); A.J. Bijsterveld, *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (Heeswijk 2000); P. Nissen, ‘Confessionele identiteit en regionale identiteit. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving’, in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996); P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

¹⁶ J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 78-96.

¹⁷ A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum 2002).

¹⁸ P. Raedts, ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 713-725.

op tot het waarborgen van traditioneel, regionaal erfgoed en schuwden zij het ook niet om dit erfgoed opnieuw 'uit te vinden' wanneer dat nodig was.¹⁹

De rol die de kopstukken van verschillende bevolkingsgroepen speelden in de ontwikkeling van verschillende identiteiten binnen Nederland en dat zij de historie daarbij inzetten als legitimering voor die identiteiten wordt dus algemeen erkend.²⁰ In de tweede helft van de negentiende eeuw drong het nationalismegevoel echter tot de gehele samenleving door. Onderwijs was het middel bij uitstek om een identiteit te construeren en over te brengen op de toekomstige generatie; de school kon inwoners opvoeden tot goede vaderlanders/katholieken/Brabanders et cetera. Onderwijs was, zoals gezegd, een belangrijk instrument in het top-down nationaliserings- en eenwordingsproces. Het nationale onderwijssysteem dat de overheid in Nederland opzette, steunde op openbare scholen. De staat stichtte deze scholen, stelde eisen aan de onderwijzers en vakken, en hield controle via een onderwijsinspectie. Het doel van de openbare scholen was om de Nederlandse jeugd algemene christelijke en maatschappelijke deugden bij te brengen.²¹

Deze onderwijspolitiek van de staat stuitte echter op weerstand. Het openbare onderwijs was voor de protestantse en katholieke clerici in Nederland te neutraal en zij besloten tot oprichting van hun eigen bijzondere scholen.²² De clerus wilde zijn religieuze waarden, en daarmee samenhangend zijn eigen religieuze identiteit, aan de leerlingen overbrengen. Net zoals de liberale overheid vroeg de clerus zich af: welke verhalen over de Nederlandse geschiedenis willen wij vertellen, en wat zouden leerlingen van vandaag moeten meekrijgen? In de tweede helft van de negentiende eeuw verhardde de eis van de clerus dat de staat niet alleen de openbare scholen, maar ook bijzondere scholen overheidssubsidie zou toekennen. De liberale staat wilde echter enkel het openbare onderwijs, als natievormend instrument, stimuleren. De schoolstrijd was geboren.²³ Onderwijs was dus een top-down nationaliseringsmiddel, maar gaf ook gemarginaliseerde groepen in de samenleving de mogelijkheid hun eigen verhaal over te brengen aan de jeugd en om op die manier te emanciperen. Daarmee had het tevens een bottom-up element. In de Nederlandse historiografie omtrent onderwijs is er steeds meer aandacht voor de alledaagse onderwijservaringen en wordt

¹⁹ Duijvendak, 'Ligamenten van de staat?'; A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 13-14, 28.

²⁰ Zie voor een Europees kader ook: S. Berger, *The Past as History: National Identities and Historical Consciousness in Modern Europe* (Basingstoke 2015).

²¹ Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 118.

²² Ibidem, 199-120.

²³ P. de Coninck, 'De natie in pacht. Katholieke minderheid, liberale onderwijspolitiek en natievorming in Duitsland en Nederland tijdens de jaren 1870', in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 57-83, aldaar 69.

de verandering van lokaal onderwijs naar nationaal onderwijs, waarin kinderen opgevoed werden tot nationale burgers, in de negentiende eeuw benadrukt. Hier en daar wordt daarbij ingegaan op de reproductie van en het aanleren van deze nationale identiteit via lesmethodes, maar dit vormt slechts een klein onderdeel in de onderzoeken. Daarnaast ligt de nadruk slechts op het overbrengen van de nationale identiteit, niet op andere identiteiten.²⁴

Dit onderzoek wil daar verandering in brengen. Het vertelt een verhaal over identiteiten door in te gaan op de vorming van en de verhouding tussen de nationale, religieuze en regionale loyaliteiten in het vaderlandse geschiedenisonderwijs in Nederland. Door middel van de analyse van katholieke schoolboeken biedt dit onderzoek een inkijkje in de alledaagse ervaring van identiteitsvorming bij schoolkinderen. Hierbij zullen de vaderlandse geschiedenisboeken van de fraters van Tilburg als casus dienen. Deze zijn afkomstig uit het centraal archief van de fraters, dat gevestigd is in hun Generaalat in Tilburg. In 1844 richtte bisschop Joannes Zwijsen de onderwijscongregatie De Fraters van Tilburg op, die in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw verspreid over de provincie Noord-Brabant bijzondere lagere katholieke scholen oprichtte en op deze scholen met zelfgeschreven materiaal les gaf. De fraters van Tilburg groeide uit tot de grootste broedercongregatie van Nederland.²⁵ In dit kader luidt de hoofdvraag van deze scriptie dan ook: in hoeverre kwamen katholicisme, regionalisme en nationalisme tot uiting in de vaderlandse geschiedenisboeken, geschreven door de fraters van Tilburg voor hun bijzondere lagere scholen in Noord-Brabant tijdens de schoolstrijd, 1868-1917?

Het bijzonder onderwijs in Noord-Brabant vormt een interessante casus, omdat daar duidelijk de drie verschillende identiteiten samenkwamen. Na in de tijd van de Republiek een generaliteitsgebied te zijn geweest, werd Noord-Brabant in 1796 een volwaardige provincie. Het maakte daarna binnen het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden een integratieproces door. Deze afwijkende geschiedenis van de rest van Nederland maakt de verhouding regionalisme/nationalisme in deze provincie interessant. In Noord-Brabant werd de regionale identiteit sterk verbonden aan de katholieke identiteit.²⁶ Om deze reden kunnen juist de schoolboeken van de fraters de complexe verhoudingen van verschillende identiteiten laten zien. In het heetst van de schoolstrijd – die voor de katholieken in 1868 startte toen zij hun

²⁴ Zie bijvoorbeeld: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens ed., *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006); J. Jans, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger. Onderwijs in burgerschap in het midden van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 36:2 (2012) 104-119; Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*.

²⁵ J. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994) 84-86, 101, 114-121.

²⁶ Nissen, 'Confessionele identiteit en regionale identiteit'.

bisschoppelijk mandement uitvaardigden en die in 1917 eindigde met de financiële gelijkstelling van bijzondere scholen – stonden de verhoudingen tussen de liberalen en de katholieken in Nederland op scherp. Dit kan invloed hebben gehad op de inhoud van het bijzondere geschiedenisonderwijs. Het is mogelijk dat deze Noord-Brabantse schoolboeken andere momenten uit de geschiedenis naar voren brengen vanwege de katholieke en provinciale achterstelling in de generaliteitsperiode. Daarnaast is gekozen schoolboeken van het bijzonder onderwijs uit Noord-Brabant, en niet uit mede-generaliteitsgebied Limburg, te gebruiken als casus, omdat Noord-Brabant twee historische voorgangers had waar het in de geschiedschrijving op terug kon vallen: het Hertogdom Brabant en de Brabantse Generaliteitslanden. Dit in tegenstelling tot de provincie Limburg, die pas onder koning Willem I een politieke eenheid werd en in het midden van de negentiende eeuw zijn definitieve vorm kreeg. Het is interessant om te kijken hoe de schoolboeken van de fraters de katholieke regionale identiteit probeerden te koppelen aan de (protestantse) nationale identiteit. Dit onderzoek tracht de ontwikkeling van de Nederlandse nationale identiteit, de Brabantse regionale identiteit en de katholieke religieuze identiteit samen te brengen, via het onderwijs in vaderlandse geschiedenis. Het geeft daarmee een inkijkje in hoe Noord-Brabantse leerlingen met verschillende identiteiten geconfronteerd werden en in het integratieproces van de katholieke provincie in de negentiende eeuw.

De opzet van deze scriptie is thematisch. Het eerste hoofdstuk zal dienen als historisch kader en zal beschrijven hoe het katholicisme, regionalisme en nationalisme zich in de eerste helft van negentiende eeuw ontwikkelden in Nederland en in het specifiek in Noord-Brabant. Vanuit deze achtergrondinformatie kunnen vervolgens de identiteitsverhoudingen in de schoolboeken worden onderzocht. De centrale vraag van hoofdstuk 2 is in hoeverre de katholieke identiteit terug te zien is in de schoolboeken van de fraters. Hoofdstuk 3 richt zich op regionale tendensen in de schoolboeken en tenslotte focust hoofdstuk 4 zich op het nationalisme. Er is een selectie gemaakt van vijf geschiedenis­schoolboeken van de fraters van Tilburg om de gehele bestudeerde periode te omvatten. Van de schoolboeken van de fraters is soms moeilijk te achterhalen in welk jaar de eerste versie geschreven is of wanneer ze in gebruik waren op de bijzondere scholen. Om deze reden is een selectie gemaakt van schoolboeken waarvan zeker vast te stellen is dat zij tijdens de schoolstrijd gedrukt waren. Deze boeken zijn: *Korte geschiedenis des vaderlands* (1^e druk, 1868), *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* (1^e druk, 1875), *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* (1^e druk, 1893), *De jonge Nederlander* (6^e druk, 1899), *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (3^e druk, 1916). Omdat de schoolstrijd zich voornamelijk richtte op het lager

onderwijs in Nederland, beperkt deze scriptie zich ook tot het lagere onderwijs. Deze geschiedenisboeken waren dan ook alle geschreven voor de lagere scholen van de fraters.

Een maatschappij in beweging

De Staatsregeling van 1798 maakte van Nederland een eenheidsstaat. Er kwam een einde aan gewestelijke soevereiniteit en de generaliteitsgebieden werden op gelijke voet gezet met de andere provincies. De invoering van een nationaal belastingstelsel, de eerste nationale schoolwet, het metrieke stelsel en de dienstplicht stimuleerde de staatskundige eenheid verder. Vanaf 1815 zette koning Willem I de staatsvorming voort door de bureaucratie uit te breiden en onder andere het onderwijs en de openbare orde tot staatszaken te maken. De staatskundige eenheid bevorderde het proces van natievorming enigszins. Willem I trachtte het Verenigd Koninkrijk door middel van een uniforme onderwijs- en taalpolitiek tot een natiestaat te maken, maar dit eindigde slechts in de afscheiding van België in 1830.

Nederland was vooralsnog geen natiestaat, maar een staat-natie.²⁷ In de eerste helft van de negentiende eeuw voelde men zich nog geen Nederlander, maar overheerste de lokale identiteit. Een uitzondering hierop vormde de protestantse elite in Holland. Deze groep voelde zich het meest verbonden met het vaderland.²⁸ Gedurende de eeuw werden deze nationalistische gevoelens uitgewerkt en verspreid. Daarbij botsten ze echter op regionale en religieuze identiteiten, die zich parallel aan de nationalistische identiteit consolideerden in de maatschappij. Dit hoofdstuk besteedt aandacht aan de ontwikkeling van de Nederlandse, de Noord-Brabantse en de katholieke identiteit tot aan het begin van de schoolstrijd. Op deze manier biedt het context aan wat zal volgen in de verdere hoofdstukken.

De Frans-Bataafse Tijd (1795-1813) betekende de gelijkstelling van Noord-Brabant en een formeel einde aan de achtergestelde positie van katholieken in de Noordelijke Nederlanden. Deze verandering werd in veel Noord-Brabantse plaatsen aangegrepen om protestantse onderwijzers, die in de tijd van de Republiek door de Staten-Generaal waren aangewezen om les te geven aan lagere scholen, af te zetten. De Brabantse gemeenten zagen de gelijkstelling als kans om hun eigen (katholieke) onderwijzers te benoemen, vrij van nationale overheidsbemoediging en het protestantisme. Er waren echter nog niet genoeg bevoegde katholieke onderwijzers om de protestantse docenten te vervangen.²⁹ Daarnaast stimuleerde de

²⁷ J. Toebes, 'Modernisering, staats- en natievorming', in: W. Fritschy en J. Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 13-33, aldaar 23-24, 29; H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 13.

²⁸ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 37-38.

²⁹ A.W.F.M. van de Sande, 'De Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van participatie naar confrontatie', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee*

landelijke overheid ‘algemeen christelijk’, oftewel neutraal, onderwijs. De onderwijswet van 1806 legde vast dat kerken niets te zeggen hadden over de scholen.³⁰ Aanvankelijk legde de katholieke kerk zich hierbij neer. De katholieken in Nederland waren namelijk amper georganiseerd. Er waren honderden lokale gemeenschappen, maar geen landelijke organisatie om tegen dergelijke beslissingen van de overheid in te gaan.³¹ In Noord-Brabant stond de gewestelijke overheid bovendien achter de invoering van neutrale scholen, omdat ze het als waarborg zag tegen het gevreesde protestantse onderwijs.³²

De overheid stimuleerde het neutrale onderwijs om kinderen op te voeden tot goede vaderlanders. Onder de invloed van de protestantse Hollandse elite werd de geschiedschrijving voor hetzelfde doel ingezet: ze moest de liefde voor het vaderland onder haar lezers aanwakkeren. Rond 1800 kwam in deze nationale geschiedenissen het Nederlandse volk, met haar eigen wil en karakter, centraal te staan. De Romantiek versterkte deze ontwikkeling en maakte van het vaderlandse verleden een nationaal epos.³³ De Romantische interesse in volkscultuur werkte ook op regionaal niveau door: intellectuelen, zoals filologen, archivariissen of journalisten, gingen op zoek naar regionale karakteristieken van hun cultuur en geschiedenis. In het verleden waren de voorlopers van de tegenwoordige provincies te vinden, waar een trotse identiteit aan ontleend kon worden.³⁴ Om in zowel de interesse in nationale als in regionale volksculturen tegemoet te komen was er rond 1800 een bloei in bronneninventarisatie en in de oprichting van bibliotheken en musea.³⁵

Noord-Brabant liep hierop achter. De status van Generaliteitsland ten tijde van de Republiek had het ontwerpen van monumenten en kunstwerken niet bevorderd. Aan het begin van de negentiende eeuw liep de provincie bovendien economisch achter op de rest van het land. De bevolking kromp, er was een slechte infrastructuur en het analfabetisme was hoog.³⁶

eeuwen particulier initiatief, 1784-1984. Gedenboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Edam 1984) 247-265, aldaar 249-250.

³⁰ D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 80, 119.

³¹ J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 265; P. Raedts, ‘Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat’, in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 29-44, aldaar 31-34.

³² Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 342.

³³ J. Tollebeek, *Een slapeloos doordenken van alle dingen. Over geschiedenis en historische cultuur* (Amsterdam 2017) 210-212, 223.

³⁴ Tollebeek, *Een slapeloos doordenken*, 220; M. Duijvendak, ‘Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taaiheid van de provincie’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 123:3 (2008) 342-353, aldaar 344.

³⁵ A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 20; J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (2^e druk; Nijmegen 2011) 17.

³⁶ J. van Oudheusden, *Verhalen van Brabant. Geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken* (Zwolle 2011) 194.

Kinderen gingen vaak niet naar school, omdat hun ouders hen nodig hadden om in het gezin mee te werken.³⁷ Er bestond ook nauwelijks een zelfbewuste en zelfstandige elite om culturele initiatieven te nemen. Kortom, het culturele klimaat in Noord-Brabant stond op een laag pitje.³⁸

In 1837 kwam hier verandering in toen op initiatief van twee Brabantse intellectuelen het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 's-Hertogenbosch werd opgericht.³⁹ De leden van dit genootschap hadden echter weinig aandacht voor de Brabantse volkscultuur of voor de emancipatie van katholieken; zij waren erop gericht Noord-Brabant te laten integreren in Nederland. Het historisch onderzoek van dit genootschap moest dan ook aantonen dat Noord-Brabant een gelijkwaardig onderdeel uitmaakte in de roemrijke nationale geschiedenis. De leden van het genootschap achtten dit nodig, omdat in Nederland werd getwijfeld aan de Noord-Brabantse loyaliteit aan het vaderland.⁴⁰ Veel katholieke Brabanders konden zich immers niet herkennen in het protestantse Nederlandse zelfbeeld.⁴¹

Het Nederlands nationaal besef was tot dan toe vooral gebaseerd op de bijzondere band die Nederland zou hebben met God en met de Oranjes.⁴² De invulling die werd gegeven aan het aspect 'God' was protestants. Het nationalisme onder Willem I en Willem II was daarnaast gebaseerd op het wegwerken van tegenstellingen om op die manier de eenheid te bevorderen. Hierbinnen werd discussie niet op prijs gesteld. Nederland werd zo een 'morele natie': in tegenstelling tot andere Europese landen zou Nederland de middenweg zoeken en rustig en verstandig blijven.⁴³ Wel werd met trots teruggekeken op de periode dat Nederland juist niet rustig was gebleven. In het Nederlands historisch besef kregen de Opstand en de Gouden Eeuw een prominente plaats.⁴⁴ Pas nadat de liberalen vanaf 1848 de toon begonnen te zetten in de landelijke politiek, kwam dit nationale zelfbeeld onder druk te staan. De liberalen wilden discussie stimuleren: Nederlandse burgers moesten deelnemen aan het publieke debat en

³⁷ O.W.A. Boonstra, *De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van de inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993) 47.

³⁸ Oudheusden, *Verhalen van Brabant*, 195.

³⁹ Van den Bogaerde van Terbrugge, gouverneur van Noord-Brabant, reageerde enthousiast op het initiatief van Cornelis R. Hermans en Hendrik Palier. Hermans was letterkundige en geschiedkundige, met een interesse in Noord-Brabantse geschiedenis. Palier was drukker, uitgever en boekhandelaar, en had in zijn vrije tijd een uitgebreide bibliotheek van boeken, handschriften, munten, kaarten et cetera bij elkaar verzameld. Zie: Oudheusden, *Verhalen van Brabant*, 195-196.

⁴⁰ Ibidem, 198-200.

⁴¹ J. van Miert, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale identiteiten', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 670-689, aldaar 670-671.

⁴² N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 471-495, aldaar 473.

⁴³ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 38-39.

⁴⁴ Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 493-494.

nadenken over de rol van staat en natie.⁴⁵ Het karakter van de Nederlandse identiteit en geschiedenis was zodoende niet langer een zaak exclusief van de elite in Holland.

De grondwetswijziging die de liberalen in 1848 wisten door te voeren bood vrijheid van godsdienst en onderwijs. Kerken hoefden niet langer hun kerkorganisatie te laten goedkeuren door de overheid en bijzondere scholen mochten vrijuit opgericht worden. Al vanaf de jaren 1820 hadden katholieken in Noord-Brabant hier en daar zuster- en fraterscholen gesticht, maar hiervoor was altijd toestemming nodig geweest van lokale of provinciale overheden. De nieuwe grondwet vergemakkelijkte de uitbreiding van het bijzonder katholiek onderwijs aanzienlijk. Wel bleven de kosten voor deze scholen voor eigen rekening, terwijl het openbaar onderwijs financiële steun kreeg van de staat.⁴⁶ Onder de katholieke geestelijken ontstond discussie: sommigen waren voorstander van het neutrale onderwijs, anderen wilden bijzondere scholen. Omdat gemeentebesturen bevoegd waren om onderwijzers aan te stellen, stonden in religieus homogene gebieden veelal docenten van die betreffende religie voor de klas. In Noord-Brabant betekende dit dat in 1844 93 procent van de onderwijzers rooms-katholiek was.⁴⁷ Alleen in gemengde steden, zoals 's-Hertogenbosch, was dit niet het geval.⁴⁸ Om deze reden was een deel van de Brabantse katholieke clerus tevreden over het openbare onderwijs. De gebruikte schoolboeken op deze scholen hadden echter een religieus neutrale inhoud en sommige geestelijken klaagden zelfs over protestantse invloeden. Zij wilden bijzondere katholieke scholen om de jeugd de 'juiste' waarden bij te brengen.⁴⁹ In de praktijk bleven na de uitvaardiging van de grondwetswijziging openbare scholen de norm. Wel zagen de jaren 1850 een toename van het aantal zuster- en fraterscholen, die tevens steeds vaker hun eigen schoolboeken in gebruik namen.⁵⁰

De oprichting van de *Fraters van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid*, oftewel de Fraters van Tilburg, valt binnen dit kader. Joannes Zwijsen was in 1832 tot pastoor van de Tilburgse parochie 't Heike benoemd. Tilburg was op dat moment een beginnende industriestad waarin veel armen leefden. Er waren maar weinig scholen, zowel openbaar als bijzonder, die bovendien kwalitatief niet goed waren. Om de godsdienstige vorming onder de kinderen van de armen te bevorderen, richtte Zwijsen in 1844 de broedercongregatie op, wiens

⁴⁵ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 74-76.

⁴⁶ H. Knippenberg, 'Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 177-196, aldaar 183-184; Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 146-147, 344.

⁴⁷ M. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* (Grave 1990) 149.

⁴⁸ Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 243-244.

⁴⁹ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 149.

⁵⁰ Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 178-179.

belangrijkste verantwoordelijkheid ‘het onderwijs en de opvoeding der jeugd’ was.⁵¹ Vijf jaar later opende de congregatie haar eerste fraterschool in Tilburg, waarna het snel uitbreidde naar andere Brabantse plaatsen.⁵² Zwijsen had tevens een paar drukmachines in het gebouw van de fraters neergezet. Deze waren aanvankelijk bedoeld voor het drukken van geestelijke lectuur en gedenkboeken, maar werden al snel ingezet voor het uitgeven van zelfgeschreven schoolboeken voor hun katholieke scholen.⁵³

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de ontwikkeling van nationalisme, regionalisme en katholicisme in een stroomversnelling. Dit kwam omdat deze drie processen reageerden op de modernisering die tussen 1860 en 1880 haar intrede deed in Nederland.⁵⁴ Door de aanleg van transport- en communicatiemiddelen, zoals spoorwegen en telefoonverbindingen, raakten bevolkingsgroepen in verschillende delen van het land meer verbonden. Daarnaast was het opkomende onderwijssysteem voor burgers een middel tot sociale mobiliteit. Op deze manier maakte de stabiele standensamenleving plaats voor een mobiele maatschappij waarin grenzen vervaagden en de belevingswereld van burgers steeds groter werd.⁵⁵ Natievorming droeg bij aan het vervagen van deze grenzen. Ieder schoolkind leerde immers hetzelfde Algemeen Beschaafd Nederlands, de nationale overheid won aan invloed ten koste van lokale en provinciale overheden en burgers raakten steeds meer betrokken bij landelijke politieke partijen.⁵⁶ Nationalisme was daarmee een onderdeel van het moderniseringsproces. Toch was nationalisme tegelijkertijd een reactie op de snelle veranderingen in de maatschappij. In een samenleving waarin mensen hun oude tradities, en dus hun houvast, verloren, bood het nationalisme een nieuw houvast in de vorm van een nationale identiteit.⁵⁷

De regionale identiteit vormde een vergelijkbare vorm van houvast. Ook in Noord-Brabant zette de modernisering in. Steden als Tilburg en Eindhoven waren voorlopers op het gebied van de industrialisatie en snelle, grootschalige urbanisatie. Veel Brabanders vertrokken

⁵¹ Artikel 36 van de Bijzondere Regelen voor de Fraters der Congregatie van O.L.V. Moeder van Barmhartigheid, gevestigd te Tilburg uit 1857, geciteerd in: J. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994) 124.

⁵² Een onvolledig overzicht van de stichting van lagere bijzondere scholen door de fraters van Tilburg: 1852, Sint-Michielsgestel; 1862, Den Bosch; 1873, Grave; 1883, Oss en Reusel; 1888, Cuijk; 1892, Goirle; 1896, Deurne; 1899, Oisterwijk; 1901, Udenhout; 1905, Vlijmen. Zie: Van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging*, 114-121.

⁵³ K. Ghonem-Woets, *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijsen en Malmberg* (Zutphen 2011) 15.

⁵⁴ Knippenberg en De Pater leggen het begin van modernisering tussen 1860 en 1880, aan de hand van de snelle uitbreiding van het spoorwegennet, de schoolstrijd als eerste landelijke politieke kwestie, en de urbanisatiegraad: Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 41.

⁵⁵ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 13; H. te Velde en H. Verhage, ‘Inleiding’, in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 1-12, aldaar 4-5; M. Wintle, ‘Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900’, in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 13-28, aldaar 18.

⁵⁶ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 14.

⁵⁷ Te Velde en Verhage, ‘Inleiding’, 5.

uit hun vertrouwde dorpsamenleving en kwamen terecht in een nieuwe stedelijke omgeving. Daarnaast kwamen ook mensen van buiten Noord-Brabant op de mogelijkheden van industrialisatie af. Deze modernisering werd als bedreiging ervaren, die men probeerde af te weren door een regionale identiteit te scheppen.⁵⁸ Men greep terug op wat vertrouwd was en canoniseerde dit. Er ontstond het beeld dat de Brabander tijdens de eeuwenlange onderdrukking in de generaliteitsperiode gastvrij, gemoedelijk, meegaand, extravert, gezagsgetrouw, saamhorig en, bovenal, trouw aan het katholicisme was geweest.⁵⁹ De katholieke kerk had een belangrijke rol in de constructie van deze Noord-Brabantse identiteit. De modernisering, het sterker worden van de staat en het in contact komen met andere wereldbeelden zetten het katholicisme onder druk. Om die reden zocht de kerk manieren om haar vanzelfsprekendheid bij de burgers te legitimeren. Eén van die manieren vond zij in het opnemen van lokale vroomheidsrituelen in het katholicisme. Zo nam de kerk bijvoorbeeld controle over bedevaartsplaatsen die al eeuwen bestonden en stichtte zij er nieuwe bij. Uitingen van katholieke volksvroomheid werden op deze manier binnen de kerkelijke leer en organisatie gebracht.⁶⁰ Volksvroomheid en kerkelijk geloof leken in elkaar op te gaan en daardoor leken de regionale en religieuze identiteit in Noord-Brabant identiek te worden. Het beeld van ‘het katholieke Brabant’ is in de negentiende eeuw gevormd.⁶¹

Paradoxaal genoeg was het juist de modernisering die de antimoderne reactie van de kerk mogelijk maakte. De grondwet van 1848 had de katholieke kerk in Nederland de vrijheid gegeven om haar organisatie te centraliseren en bureaucratiseren. De nieuwe mobiliteit en communicatiemiddelen maakten het mogelijk dit daadwerkelijk uit te voeren. Dit maakte de weg vrij voor katholieke emancipatie. Een uiting hiervan was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, waarmee de kerkelijke organisatie in Nederland een eenheid werd en Rome zijn controle over de Nederlandse katholieken verstevigde.⁶² In 1864 vaardigde de paus de *Syllabus errorum* (de lijst van dwalingen) uit. Dit document verzette zich tegen de modernisering en typeerde het liberalisme als één van de dwalingen.⁶³ In navolging hiervan

⁵⁸ Duijvendak, ‘Ligamenten van de staat?’, 346.

⁵⁹ G. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994) 58-60.

⁶⁰ P. Nissen, ‘Confessionele identiteit en regionale identiteit. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving’, in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172, aldaar 163-166; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 60-61.

⁶¹ Nissen, ‘Confessionele identiteit en regionale identiteit’, 167.

⁶² Raedts, ‘Tussen Rome en Den Haag’, 36.

⁶³ P. de Coninck, ‘De natie in pacht. Katholieke minderheid, liberale onderwijspolitiek en natievorming in Duitsland en Nederland tijdens de jaren 1870’, in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 57-83, aldaar 58.

publiceerden de Nederlandse bisschoppen in 1868 hun bisschoppelijk mandement, waarin zij het openbare onderwijs veroordeelden, katholiek onderwijs eisten en katholieken verboden hun kinderen naar openbare scholen te sturen. De fraters van Tilburg speelden een belangrijke rol in de totstandkoming van dit mandement: Zwijsen had één van zijn paters uit de broederschap aangespoord de eerste versie te schrijven.⁶⁴

Middels dit mandement waren de katholieken voor het eerst als groep politiek actief. Daarmee gaven zij gehoor aan de oproep van de liberalen uit 1848 om na te denken over de rol van staat en natie. De katholieke kerk eiste haar plaats in de Nederlandse samenleving op en zette haar eigen emancipatie in gang. Voorheen had een aanzienlijk deel van de katholieke clerus een liberale invalshoek, maar waar de clerici in de jaren 1840 nog in discussie waren over welke koers het best te varen, stonden zij vanaf 1868 op één lijn: namelijk die van het ultramontanisme, als tegenhanger van het liberalisme. Het ultramontanisme was een conservatieve ideologie dat het gezag van de paus beklemtoonde.⁶⁵ Op deze manier zette de clerus vraagtekens bij het liberale en protestantse zelfbeeld van Nederland. De katholieken eisten voor hun bijzondere scholen dezelfde overheidssubsidies die openbare scholen kregen.⁶⁶ De schoolstrijd die uit deze eis voortvloeide, bracht landelijk katholieken in beweging: waar zij eerder hun stemrecht niet gebruikten, deden velen dit in 1870 wel.⁶⁷ In datzelfde jaar werd in Noord-Brabant een kiesvereniging opgericht, die slechts uitgesproken antiliberaal kandidaten naar voren schoof.⁶⁸

Het *Syllabus errorum* was in Rome uitgevaardigd, maar werd middels het bisschoppelijk mandement omgevormd en ‘vertaald’ naar Nederlandse maatstaven. Hierbij diende het protestantisme als referentiekader. In de (protestantse) Nederlandse samenleving stonden waarden van een ordelijk gezinsleven en fatsoenlijk gedrag centraal, waardoor de Nederlandse bisschoppen de pauselijke afkeuring van het liberalisme omvormden naar wat antropoloog Meurkens ‘het smetcomplex’ noemt.⁶⁹ De confrontatie van verschillende wereldbeelden maakte dat de katholieke clerus alle ‘besmettelijke’ vreemde ideeën wilde weren. Katholiek onderwijs was een vereiste om dat te bereiken en om kinderen de ‘juiste’

⁶⁴ Ghonem-Woets, *Boeken voor de katholieke jeugd*, 16.

⁶⁵ Het woord ultramontanisme betekent ‘over de bergen’ en verwijst daarmee letterlijk naar de persoon om wie de ideologie draait: de paus, die aan de andere kant van de bergen in Italië verblijft. Zijn gezag was het belangrijkste en hij stond daarmee boven het gezag van de natiestaat.

⁶⁶ De Coninck, ‘De natie in pacht’, 71-72; Van Miert, ‘Verdeeldheid en binding’, 673.

⁶⁷ De Coninck, ‘De natie in pacht’, 71.

⁶⁸ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 84.

⁶⁹ P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preindustriële samenleving (1840-1910)* (Nijmegen 1984) 152-153.

fatsoenlijke waarden te leren.⁷⁰ Op deze manier beïnvloedden zowel Rome als Den Haag de katholieke identiteit en kreeg de reactie op het moderniseringsproces een moderne, landelijke invulling.

De oproep van de clerus om naar bijzondere scholen te gaan werd gehoord. Het aantal katholieke scholen in Nederland steeg tussen 1868 en 1875 met ruim dertig procent.⁷¹ In Noord-Brabant bleef in die periode het aantal katholieke scholen ongeveer gelijk.⁷² Pas in de jaren tachtig trad er een groei op, die historica Verhoeven koppelt aan de onderwijswet van 1878. Verhoeven ziet deze groei als een uiting van de schoolstrijd, waardoor zij 1878 als start van de schoolstrijd in Noord-Brabant markeert.⁷³ Maar de cijfers van Meurkens geven een ander beeld. Het aantal scholen mag dan wel stabiel gebleven zijn, maar in de jaren 1860 en 1870 is een piek te zien in de toename van het aantal kinderen dat naar school werd gestuurd. Waar in de jaren 1840 79 procent van de tienjarige jongens en 56 procent van de tienjarige meisjes naar school ging, was dit in de jaren 1860 gestegen naar respectievelijk 92 en 86 procent en in de jaren 1870 naar 97 en 95 procent.⁷⁴ Meurkens legt de oorzaak van deze snelle toename bij de katholieke clerus die vanaf de jaren zestig het schoolbezoek van bijzondere scholen propageerde.⁷⁵ Op basis hiervan kan gesteld worden dat de schoolstrijd in 1868 wel degelijk ook in Noord-Brabant van start was gegaan.

Aan het begin van de negentiende eeuw kenden de katholieken in Nederland als groep nog geen hechte organisatie, werden in Noord-Brabant geen culturele initiatieven tot historisch onderzoek ondernomen en bleven nationalistische gevoelens beperkt tot de protestantse elite in Holland. Rond 1868 is een volledig ander beeld te schetsen. De liberalen riepen burgers op deel te nemen aan het publieke debat en burgers raakten betrokken bij de landelijke politiek. In musea en bij monumenten kon men de roemrijke Opstand en Gouden Eeuw herleven. Het beeld van Nederland als protestantse, liberale en morele natie bereikte steeds meer inwoners van het land. Nationale beslissingen, zoals de grondwet van 1848 en de onderwijswetten, gaven echter ook impuls aan de mobilisering van de katholieken in Nederland, die zich gingen uitspreken tegen het bestaande Nederlandse zelfbeeld. In Noord-Brabant schreven de fraters van Tilburg mee aan het bisschoppelijk mandement van 1868, waarmee zij de schoolstrijd ontketenden. Zij

⁷⁰ Ibidem, 129-130, 144-146.

⁷¹ De Coninck, 'De natie in pacht', 70.

⁷² Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 232.

⁷³ Ibidem, 234, 244.

⁷⁴ Meurkens, *Sociale verandering*, 122-123.

⁷⁵ Ibidem, 130.

achtten katholiek onderwijs door het hele land nodig om kinderen goed op te voeden. Daarbij werd in Noord-Brabant de regionale identiteit sterk gekoppeld aan de katholieke identiteit, waarbij werd teruggegrepen op de generaliteitsperiode. De motoren achter deze ontwikkelingen waren modernisering en emancipatie. In een snel veranderende samenleving zocht men naar nieuwe zekerheden. Deze werden gevonden in de constructie van een nationale, een regionale en een religieuze identiteit, die alle hun plek opeisten in de Nederlandse samenleving. De opkomst van de één betekende niet de ondergang van de ander. Integendeel, rond 1868 waren deze loyaliteiten alle drie aan een opmars begonnen. In de volgende hoofdstukken zal duidelijk worden dat dit in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw nog verder doorzette en de drie identiteiten in dit onderzoek tot alle lagen van de bevolking doordrongen.

Nederlandse geschiedenis in een katholiek jasje

In 1812 besloot Napoleon per keizerlijk decreet tot een uitstervingsbeleid van de kloosters in het Nederlandse deel van het Franse keizerrijk: de huidige monniken en nonnen mochten in hun klooster blijven wonen, maar zij mochten geen nieuwe leden aannemen. In 1814 hield Willem I dit decreet voor Nederland in stand, met als doel de kerken onder staatscontrole te krijgen.⁷⁶ Enkele kloosters bestonden als sinds de middeleeuwen en het besluit deze te laten uitsterven liet de katholieken naar hun verleden kijken. Joachim le Sage ten Broek (1775-1847), een van de eersten die streed voor katholieke emancipatie, trachtte katholieke Nederlanders bewust te maken van hun eigen achterstelling. Hij wijdde in 1833 een volledige jaargang van zijn tijdschrift *De Godsdienstvriend* aan de geschiedenis van de met uitsterven bedreigde Noord-Brabantse kloosters. In deze artikelen werd allereerst de stichting en de bloei van de kloosters in de middeleeuwen verteld om vervolgens door te gaan over de beproevingen die ze tijdens de Reformatie hadden doorstaan. Aan het einde namen de artikelen het de Nederlandse regering, die godsdienstvrijheid propageerde, kwalijk dat zij een einde maakte aan de eeuwenoude kloosters.⁷⁷ Le Sage ten Broek zette de toon: de katholieken in Nederland gingen nadenken over hun eigen visie op het verleden. Ook de fraters van Tilburg deden dit door hun eigen versie van de vaderlandse geschiedenis te schrijven in hun schoolboeken. Dit hoofdstuk onderzoekt op welke manier de fraters van Tilburg via hun geschiedenisboeken een katholieke identiteit trachtten over te brengen op de leerlingen en welke invulling zij gaven aan deze katholieke identiteit. Het zal blijken dat de schoolstrijd van invloed is geweest op de inhoud van de boeken.

Het duurde nog een paar decennia voordat de fraters van Tilburg hun eerste geschiedismethoden op de bijzondere scholen introduceerden, maar de eerste katholieke geschiedschrijving à la Le Sage ten Broek gaf Nederlandse katholieken al wel het gevoel deel uit te maken van een lang en rijk verleden. De beschrijvingen van kloosters en kerken en de opsommingen van pastoors en andere geestelijken impliceerden een continuïteit met de contemporaine rooms-katholieke kerk. Het creëerde historisch perspectief dat de basis legde voor een katholiek identiteitsbesef.⁷⁸ Historicus W.J.F. Nuyens (1823-1894), die gezien wordt als grondlegger van de Nederlandse katholieke geschiedenis, bouwde hierop voort en zag het

⁷⁶ M. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* (Grave 1990) 131.

⁷⁷ P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 713-725, aldaar 717-718.

⁷⁸ *Ibidem*, 718-719.

als zijn taak om de nationale geschiedenis van Nederland naar katholieke maatstaven te herschrijven.⁷⁹ In zijn bekendste werk, *Geschiedenis der Nederlandse Beroerten in de XVIe eeuw* (1865), viel Nuyens het beeld aan dat de Nederlandse Opstand voortkwam uit een streven naar verdraagzaamheid en gewetensvrijheid. Nuyens schaarde zich achter Filips II en beschreef de protestanten als een kleine, extreme groep dat alles behalve verdraagzaam was; de protestanten onderdrukten immers de katholieken.⁸⁰ De middeleeuwen vormden daarentegen, als bloeiperiode van het katholicisme, de ware gouden eeuwen. Letterkundige J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) gaf het middeleeuws verleden een tastbare vorm door de neogotiek te propageren als bouwstijl voor katholieke kerken en door te pleiten voor het houden van de eredienst naar middeleeuws voorbeeld.⁸¹ Nuyens en Thijm bestreden de bestaande visie dat Nederland een protestantse natie was door terug te grijpen op de katholieke middeleeuwen en gaven daarmee vorm aan een katholieke identiteit en groepsbewustzijn.⁸²

Omstreeks 1865 kwam de katholieke geschiedschrijving goed op gang. De fraters van Tilburg maakten onderdeel uit van deze ontwikkeling toen zij in 1868 hun eerste vaderlandse geschiedenisboek publiceerden. Geschiedenis was al langer een verplicht onderdeel op openbare scholen, maar eind jaren 1860 zagen ook de fraters het belang in van dit vak. Geschiedisonderwijs bood een manier om de schoolkinderen geheel in de katholieke leefwereld op te nemen.⁸³ Het is geen toeval dat de fraters *Korte geschiedenis des vaderlands* slechts een paar maanden na het bisschoppelijk mandement uitbrachten. De katholieke geestelijken in Nederland volgden vanaf dat moment een ultramontaanse koers, dat wilde zeggen: conservatief en antiliberaal. Zoals gezegd in hoofdstuk 1, zetten de katholieken vraagtekens bij het toenmalige Nederlandse zelfbeeld. De auteur van *Korte geschiedenis* vond dat de openbare scholen te weinig bezig waren met de geschiedenis van het katholicisme in Nederland en trachtte deze leemte op te vullen.⁸⁴ Het schoolboek was daarom alleen bedoeld voor leerlingen die ‘tot de Roomsche Katholieke godsdienst behooren’.⁸⁵ In navolging van het bisschoppelijk mandement zette *Korte geschiedenis* zich af tegen de neutrale scholing van de liberalen.

⁷⁹ A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum 2002) 328.

⁸⁰ Zeijden, *Katholieke identiteit*, 218-219; M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden. WRR-verkenningen 17* (Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid 2017) 43, 44.

⁸¹ Raedts, ‘Katholieken op zoek’, 721-722.

⁸² Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 43; Raedts, ‘Katholieken op zoek’, 722.

⁸³ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 150.

⁸⁴ Centraal Archief van de Fraters van Tilburg, Bibliotheek Geschiedenis Standregister A (hierna: CAFT/BGS A), nummer 50.1: frater Modestus de Bont, ‘Voorberigt’, in: Idem, *Korte geschiedenis des vaderlands ten dienste van katholieke scholen* (1^e druk; Tilburg 1868).

⁸⁵ Ibidem.

De fraters van Tilburg volgden het voorbeeld van Nuyens en Thijm in hun geschiedenisboeken: zij zetten de middeleeuwen neer als glorieuze tijd van het christendom. *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* gaf zelfs expliciet in het voorwoord aan meer aandacht te geven aan de middeleeuwen dan dat andere schoolboeken deden. ‘De reden hiervan is, dat wij het gevoelen niet deelen van hen, die door woord of daad schijnen te beweren, dat ons vaderland pas eene geschiedenis krijgt na den opstand tegen Spanje.’⁸⁶ De schoolboeken vertelden dat onder de Frankische koningen katholieke missionarissen het geloof kwamen verspreiden in het Nederlands grondgebied. Dit was maar goed ook: de heidense Bataven en Friezen die er woonden, waren ruw, onbeschaafd en brachten mensenoffers aan hun afgoden. Alleen het Heilige Evangelie kon hen van deze slechte gewoontes redden.⁸⁷ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* voegde toe dat met het christendom ook de beschaving door Nederland verspreidde; de stichting van kerken ging hand in hand met de stichting van scholen.⁸⁸ Tegen de tijd dat Karel de Grote stierf in 814 ‘was ons geheele vaderland voor ’t katholiek geloof gewonnen en bleef trouw aan de Kerk tot aan de zoogenaamde Hervorming in de 16^e eeuw.’⁸⁹

In alle onderzochte schoolboeken werd veel aandacht besteed aan de ondernemingen van de missionarissen. Heiligen als Willibrord en Bonifacius, hoogstpersoonlijk aangesteld door de paus, hadden immers van Nederland een katholiek land gemaakt. *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* legde aan de leerlingen uit dat deze religieuze helden nog meer geëerd moesten worden dan andere helden, want ‘personen, die ons stoffelijke weldaden bewijzen, verdienen onze dankbaarheid; hoeveel te meer dan die helden, welke vaderland en bloedverwanten verlieten, om ons den kostbaren schat des geloofs te brengen.’⁹⁰ Maar ook de andere helden uit de middeleeuwen hadden allen een link met het christendom: dit waren katholieke vorsten die ten strijde trokken tegen de heidenen, zoals Karel de Grote of Floris III van Holland. Zij vochten ofwel tegen barbaarse stammen, ofwel tegen invallende Noormannen, ofwel tegen heiligschennende Turken. God stond de dappere vorsten daarin bij. Ondanks deze bedreigingen van buitenaf op het christendom bleven ‘de bidplaatsen [...] dagelijks opgevuld’.⁹¹ De missionarissen verspreidden het geloof, de dappere vorsten verdedigden het en

⁸⁶ CAFT/BGS A, nummer 52.1: frater Tharcisius Bogaers, ‘Een woordje vooraf’, in: Idem, *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klas der lagere school* (1^e druk; Tilburg 1893).

⁸⁷ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 5-7.

⁸⁸ CAFT/BGS A, nummer 55: frater Modestus de Bont, *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden, ten dienste der scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs* (1^e druk; Tilburg 1875) 7.

⁸⁹ CAFT/BGS A, nummer 46.3: frater Victorius Gisbergen, *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (3^e druk; Tilburg 1916) 13.

⁹⁰ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 14.

⁹¹ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 34.

de bevolking omarmde het; daardoor werd het katholieke geloof in Nederland alleen maar sterker.

In de katholieke schoolboeken vormden de middeleeuwen de bloeiperiode van Nederland. ‘De toestand van ons vaderland gedurende de middeleeuwen [...] mag in alle opzichten gunstig worden genoemd’, zo stelde *Repetitie-boekje van de vaderlandse geschiedenis*.⁹² De Hanze bracht een bloeiende handel, de visserij was een goudmijn, de gilden bevorderden de nijverheid, en de dichtkunst, schilderkunst en bouwkunst namen een hoge vlucht.⁹³ Het meest belangrijk was toch wel dat het katholieke geloof zich had gevestigd en was opgebloeid in het land. De kerk in Nederland had in die tijd meerdere grote heiligen voortgebracht. De fraters vertelden graag over de heilige Lidwina, Geert Grote en Thomas à Kempis, die vanwege hun geduld en soberheid een voorbeeld waren voor de leerlingen.⁹⁴

Waar Karel de Grote in de vroege middeleeuwen het ware geloof had gebracht, moest Karel V in de zestiende eeuw toezien hoe dat geloof te gronde werd gericht.⁹⁵ Dit was hoe veel negentiende-eeuwse katholieken dachten over de Reformatie. Zij deelden het beeld dat de protestanten en liberalen hadden van de roemrijke Tachtigjarige Oorlog niet. Dit bleek in 1872, toen het derde eeuwfeest van de inname van Den Briel plaatsvond. Dit nationale feest werd door heel Nederland gevierd, maar leidde op veel plaatsen ook tot ongeregdheden.⁹⁶ Bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch verliep de dag onrustig. Alleen de protestanten en het garnizoen hadden de vlag uitgehangen. De katholieken in de stad weigerden aan het feest deel te nemen en het liep uit op rellen tussen hen en de protestanten.⁹⁷ De fraters van Tilburg sloten zich aan bij deze katholieke visie: hun schoolboeken beschreven de Opstand als ‘een opstand tegen Paus en Kerk, welke de verschrikkelijkste rampen en jammeren na zich heeft gesleept, en miljoenen mensen hun grootsten schat, het alleen zaligmakend geloof, heeft ontroofd’.⁹⁸ De fraters zetten de Nederlandse Opstand en de Tachtigjarige Oorlog niet neer als bevrijding van Nederland, maar als ondergang van het ware geloof.

⁹² *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 26.

⁹³ *Ibidem*, 26-27.

⁹⁴ CAFT/BGS A, nummer 24.6: frater Modestus Spierings, *De jonge Nederlander* (6^e druk; Tilburg 1899) 36-37; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 71-74; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 27.

⁹⁵ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 78.

⁹⁶ H. Knippenberg, ‘Nationale integratie en de ‘etnisering’ van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs’, in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 177-196, aldaar 190.

⁹⁷ A. van de Sande en A. Vos, ‘De kerk in het midden. Godsdienst en cultuur’, in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 241-269, aldaar 241.

⁹⁸ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 78.

Ze waren het erover eens dat Karel V alles had gedaan om deze ‘heillooze hervorming’ tegen te gaan.⁹⁹ Maar het mocht niet baten. Tegen de tijd dat Filips II het stokje over had genomen, haalden de protestanten in Nederland veel aanhangers binnen. Volgens de fraters maakten zij gebruik van de onwetendheid van het volk: ‘Zij scholden geweldig op de priesters en den katholieken godsdienst, en brachten de hoofden hunner toehoorders geheel op hol. Zij hadden het onwetende volk wijsgemaakt, dat de Katholieken afgodendienaars waren, omdat zij de Heiligen vereerden.’¹⁰⁰ Het is veelzeggend dat de auteur van *Schets onzer vaderlandse geschiedenis* het woord ‘protestanten’ tot aan de start van het Twaalfjarig Bestand niet in de mond nam, maar hen in plaats daarvan steeds ‘kettters’ of soms ‘oproerlingen’ noemde.

Willem van Oranje steunde de protestanten in hun valse praktijken. In deze ketterij zag hij een mogelijkheid om Filips II aan de kant te zetten en zelf alle macht over de Nederlanden in handen te krijgen.¹⁰¹ De auteur van *Schets* uitte kritiek op protestantse schrijvers, die Filips II neerzetten als een onderdrukker. In werkelijkheid was hij ‘in menig opzicht een voortreffelijk vorst’ met grote ‘deugd en godsdienstzin’.¹⁰² Het waren juist de watergeuzen over wie de schoolboeken niets positiefs te zeggen hadden. De passages over de watergeuzen doen de lezer denken aan die over de Noormannen: de geuzen plunderden, roofden, moordden, ontvoerden mensen en stichtten brand. Bovendien hadden zij het vooral ‘op de katholieke priesters en kloosterlingen gemunt’.¹⁰³ Van alles wat ze stalen en doorverkochten ontving Oranje zijn deel. Oranje steunde volgens de auteurs de verschrikkelijke daden van de geuzen en profiteerde er dus van. Hiermee kon hij zijn strijd tegen Filips voortzetten.¹⁰⁴ ‘Zoo waren wij dan in oorlog met Spanje. Die oorlog heeft van 1568 tot 1648 geduurd en wordt daarom de *tachtigjarige oorlog* genoemd.’¹⁰⁵

Dit citaat uit *De jonge Nederlander* laat een interessant fenomeen zien. De fraters kozen in hun schoolboeken bij de Nederlandse Opstand duidelijk partij voor Filips II, die zij zagen als rechtvaardig vorst. Willem van Oranje werd neergezet als een heerszuchtig edelman die de calvinisten opruide om het land kapot te maken en zelf machthebber te worden. De Tachtigjarige Oorlog was niet de onafhankelijkheidsstrijd van de katholieken; zij stonden in de schoolboeken juist aan de kant van Filips II. Toch stelde *De jonge Nederlander* hier dat ‘wij’ in oorlog waren met Spanje. Dit laat zien dat zelfs deze periode van de Nederlandse

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ *De jonge Nederlander*, 42.

¹⁰¹ Ibidem, 44.

¹⁰² *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 82.

¹⁰³ *De jonge Nederlander*, 46.

¹⁰⁴ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 93.

¹⁰⁵ *De jonge Nederlander*, 45.

geschiedenis door de fraters is geschreven vanuit een vaderlands kader. Dit getuigt van een gevoel onderdeel uit te maken van het contemporaine Nederland: ook de katholieken maakten onderdeel uit van Nederland en van dit deel van de vaderlandse geschiedenis.

De koppeling van de katholieke identiteit aan de Nederlandse identiteit komt vaker subtiel naar voren in de geschiedenisboeken van de fraters. De helden die de schoolboeken naar voren schoven, zijn vrijwel altijd katholieke helden: Geert Grote, Lidwina, Petrus Canisius et cetera. Deze helden hebben echter nog iets anders gemeen: ze zijn allen op Nederlandse bodem geboren. Het zijn dus niet alleen katholieke helden, maar ook vaderlandse helden. Zij hadden hun heldendom verkregen vanwege hun soberheid, eenvoud, geduld en goede daden. Dit zijn allemaal waarden die in de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving, ook in het protestantse deel, belangrijk werden geacht.¹⁰⁶ Door Nederlandse geestelijken naar voren te schuiven als helden die volgens Nederlandse waarden leefden, combineerden de fraters in hun schoolboeken de katholieke en Nederlandse identiteit met elkaar.

Alle auteurs besteedden aandacht aan de slachtoffers van de, volgens hen, calvinistische wreedheden. Vooral de martelaren van Gorkum werden uitgelicht. In detail vertelde *Korte geschiedenis des vaderlands* de wreedheden die de negentien kloosterlingen geduldig ondergingen. Een fragment:

Om te onderzoeken of hij [pastoor Nikolaas van Poppel] dood was, plaatsten de booswichten [de geuzen] hem met zijn rug tegen den muur, brandden hem met flambouwen het voorhoofd, den schedel, den mond, de ooren, de oogen, ja zijn geheel aangezigt. Vervolgens braken zij hem den mond open, staken er eene brandende kaars in en verzengden nog zijne tong en zijn gehemelte, waarna zij hem als dood achterlieten.¹⁰⁷

Het doel van de auteur was om duidelijk te maken aan de leerlingen hoe verschrikkelijk de calvinisten konden zijn. Het is illustrerend dat *Korte geschiedenis des vaderlands*, waarin een kopje gemiddeld zo'n drie bladzijdes lang is, maar liefst zeven bladzijdes doorging over alle verschrikkelijke dingen die de katholieken in heel Nederland moesten ondergaan door de calvinisten.¹⁰⁸ Op het moment echter dat dat Filips' troepen Zutphen heroverden, vermeldde

¹⁰⁶ P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving (1840-1910)* (Nijmegen 1984) 153; Raedts, 'Katholieken op zoek', 722-723.

¹⁰⁷ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 111.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 109-116.

Korte geschiedenis slechts dat zij daar een ‘ijselijk bloedbad’ aanrichtten.¹⁰⁹ De auteur erkende dat ook de Spanjaarden wreed konden zijn. Maar het verschil is dat hij de wrede acties van de Spanjaarden niet toelichtte, terwijl die van de calvinisten in ieder detail werden verteld. Hierdoor kwamen de calvinisten in het schoolboek over als verschrikkelijke monsters en de Spanjaarden slechts als soldaten die deden wat ze moesten toen en daarbij af en toe wat te ver gingen.

De Unie van Utrecht (1579) bracht geen verbetering voor de katholieken. In de Unie werd bepaald dat in alle gewesten, behalve in Holland en Zeeland, godsdienstvrijheid zou gelden. Maar, zo stelde *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* sarcastisch: ‘Hoe nagekomen?’¹¹⁰ De auteur zag de Unie van Utrecht als het startpunt van 216 jaar onderdrukking en vervolging van de katholieken in Nederland.¹¹¹ Volgens de schoolboeken was het op aandringen van Willem van Oranje dat de opstellers van de Unie Filips II afzwoeren als koning in 1581. Nu lag voor Oranje immers de weg open om zelf de macht over de Nederlanden te verkrijgen. *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* vroeg retorisch aan de leerlingen: ‘Wat dunkt u, zou zoo iemand den naam verdienen van Vader des Vaderlands?’¹¹² De wens naar heerschappij, die de fraters aan Oranje toeschreven, zou echter niet uitkomen: in 1584 werd hij vermoord. Het is opvallend dat hier in de schoolboeken geen oordeel over werd geveld. Alleen in *Schets* werd zijn dood ongelukkig voor Oranje genoemd, omdat hij nu voor het oordeel van God kwam te staan en dat kon voor hem alleen maar slecht uitpakken.¹¹³

Ondanks dat de oorlog voortduurde, was ‘de eerste helft der 17de eeuw [...] voor de Vereenigde provinciën in vele opzichten een schitterend tijdperk’.¹¹⁴ De fraters sloten zich in hun schoolboeken aan bij de heersende opvatting dat de zeventiende eeuw een Gouden Eeuw was. Op zee behaalden de ‘zonen des vaderlands’ roem,¹¹⁵ de handel met waar uit de kolonies in Indië bracht welvaart, en de kunsten en wetenschappen bloeiden.¹¹⁶ Dichters maakten de prachtigste poëzie, die echter ‘niet allen zonder gevaar kunnen gelezen worden’.¹¹⁷ Veel van de dichters waren immers protestants. Daarom wezen de fraters graag Joost van den Vondel, die op latere leeftijd katholiek was geworden, aan als ‘de Vorst der Nederlandsche dichters’.¹¹⁸ Op

¹⁰⁹ Ibidem, 117

¹¹⁰ *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 34.

¹¹¹ Ibidem, 35.

¹¹² *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 110.

¹¹³ Ibidem, 112-113.

¹¹⁴ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 165.

¹¹⁵ *De jonge Nederlander*, 68.

¹¹⁶ *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 39-40.

¹¹⁷ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 165.

¹¹⁸ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 166; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 129.

deze manier gaven zij een katholieke twist aan de Gouden Eeuw, die vaak exclusief met het protestantisme geassocieerd werd.¹¹⁹ Het is veelzeggend dat in de schoolboeken opnieuw de term ‘ons vaderland’ gebruikt werd bij het vertellen van alle gebeurtenissen. Deze uitdrukking stond er in de passages over de middeleeuwen al wel, maar was tijdens de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog op de achtergrond geraakt. Het opnieuw in gebruik nemen van deze term laat zien dat de fraters zich meer identificeerden met het Nederland tijdens de Gouden Eeuw dan tijdens de geschiedenisfase ervoor.

Wel benadrukten de auteurs dat niet iedereen profiteerde van de Gouden Eeuw: de katholieken bleven immers achtergesteld. Volgens *De jonge Nederlander* wilden de protestantse overheden het katholicisme in Nederland volledig uitroeien. Daarom werden geestelijken verbannen en het uitvoeren of bijwonen van de Heilige Mis verboden.¹²⁰ Over de vrede die in 1648 met Spanje getekend werd, zei *Schets onzer vaderlandse geschiedenis* het volgende:

Zoo had dan de Republiek na een 80-jarigen strijd zich aan het Spaansche gezag onttrokken. Was nu de vrijheid, welke zij door zoovele ongeoorloofde middelen gekocht had, een zegen voor het land? Wat de stoffelijke welvaart betreft, zou men deze vraag misschien bevestigend kunnen beantwoorden; maar onder een godsdienstig opzicht kan ons eenig antwoord zijn: een beslist NEEN.¹²¹

Katholieken waren gedwongen hun geloof in het geheim in schuilkerken te belijden. Het ooit zo katholieke Nederland was opnieuw een missieland geworden.¹²² Maar, zo stelde *Repetitieboekje*:

Te midden van zoovele kwellingen bleef het katholicisme in ons vaderland bestaan en gaven onze voorouders aan het nageslacht een heerlijk voorbeeld van trouwe gehechtheid aan het ware geloof en van eene groote edelmoedigheid in het vervullen hunner plichten.¹²³

¹¹⁹ K. Ghonem-Woets, *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijssen en Malmberg* (Zutphen 2011) 183-184.

¹²⁰ *De jonge Nederlander*, 86.

¹²¹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 129.

¹²² *Ibidem*, 137.

¹²³ *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 35-36.

Dit citaat uit *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* is een mooi voorbeeld van het gebruiken van het verleden om een katholieke identiteit te creëren. Uitingen van volksvroomheid ten tijde van de Republiek werden hier in het schoolboek neergezet als pure katholieke plichten, die men edelmoedig bleef vervullen. Hierdoor werd er een continuïteit van de rooms-katholieke kerk geschetst. Volgens *Repetitie-boekje* zou de katholieke leer vanaf het begin van het katholicisme in Nederland, via de onderdrukking ten tijde van de Republiek, naar de kerk in de negentiende eeuw, hetzelfde zijn gebleven. In werkelijkheid was de mate van godsdienstigheid nooit zo hoog als tussen ongeveer 1850 en 1950, de tijd van het ultramontaans katholicisme.¹²⁴ De auteur van *Repetitie-boekje* schetst hier echter het beeld dat deze godsdienstigheid altijd al bestond en zelfs is blijven bestaan tijdens eeuwen van onderdrukking. Het doel was om de positie van de kerk in de negentiende eeuw te legitimeren en zo de bedreiging van de modernisering het hoofd te bieden. Daarnaast moest het de katholieke identiteit verstevigen: het collectieve leed uit het verleden bracht katholieken samen.¹²⁵

Deze poging een katholieke identiteit te consolideren paste binnen de ontwikkeling van het ultramontanisme. Het ultramontanisme was een kerkelijk bestuursmodel dat zich richtte op centralisatie en dat tegelijkertijd een tegenhanger van het liberalisme vormde.¹²⁶ In de jaren zeventig verhardden de tegenstellingen tussen de katholieken aan de ene kant, die steeds meer voor een ultramontaanse koers kozen, en de protestanten en liberalen aan de andere kant. De onrustige herdenking van de inname van Den Briel in 1872 is hier een sprekend voorbeeld van. Maar ook dat in Noord-Brabant na 1870 steeds meer liberaal-katholieke politici werden vervangen door ultramontaanse illustreerde deze verandering.¹²⁷

In de schoolboeken is te merken dat de fraters van Tilburg de conservatieve invulling, die de kerk aan haar religie gaf, aan de leerlingen over wilden brengen als de enige juiste invulling. De angst voor modernisering en voor nieuwe wereldbeelden (het smetcomplex) blijkt duidelijk uit *Korte geschiedenis des vaderlands*. Maarten Luther en Johannes Calvijn waren ‘nieuwigheidszoekers’ geweest, waarmee ze het katholicisme in een eeuwenlange onderdrukking hadden gebracht.¹²⁸ In de zeventiende eeuw had de katholieke Cornelis Jansenius nieuwe ideeën voor de organisatie van de katholieke kerk gepubliceerd, die de auteur

¹²⁴ G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994) 60.

¹²⁵ Ibidem, 56-57, 60.

¹²⁶ P. de Coninck, ‘De natie in pacht. Katholieke minderheid, liberale onderwijspolitiek en natievorming in Duitsland en Nederland tijdens de jaren 1870’, in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 57-83, aldaar 58.

¹²⁷ M. Prak, ‘Inleiding’, in: Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch*, 149-159, aldaar 155; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 84.

¹²⁸ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 89.

van *Korte geschiedenis* bestempelde als ‘valsche leeringen’ en ‘dwalingen’.¹²⁹ De patriotten in de achttiende eeuw zorgden ervoor dat de gewone man op de hoogte wilde blijven van het nieuws en ‘vele andere verkeerdheden’ deed.¹³⁰ Uit deze passages blijkt dat de auteur van mening was dat men niet op zoek moest gaan naar nieuwe ideeën. Er werd geïmpliceerd dat men beter naar de priester kon luisteren en zijn conservatieve ideeën als enige waarheid aan moest nemen.

De weerzin tegenover het liberalisme blijkt opnieuw als de schoolboeken de grondwetswijziging van 1848 bespreken. Koning Willem II zou de grondwet namelijk aangepast hebben om het welzijn van het volk te verbeteren en om Nederland te behoeden voor opstand.¹³¹ In werkelijkheid waren het echter liberale politici, onder leiding van Thorbecke, die de grondwet opgesteld hadden en was de koning zeer wispelturig geweest in het doorvoeren ervan.¹³² De grondwet van 1848 staat bekend als liberale grondwet, toch weigerden de fraters de invloed van de liberalen te noemen. Zo’n belangrijke, en voor hun positieve, verandering in het Nederlands staatsbestel schreven zij liever toe aan Willem II.

De antiliberaal houding van de katholieken verhardde verder toen de liberale regering in 1878 een nieuwe onderwijswet doorvoerde die het voortbestaan van bijzondere scholen zeer bemoeilijkte. De wet stelde veel hogere eisen aan de inrichting van het onderwijs en schoolgebouwen. Om deze verbeteringen mogelijk te maken, zou het Rijk dertig procent van de kosten van openbare scholen betalen.¹³³ De onderwijswet had een natievormende doelstelling: het verbeterde onderwijs moest vaderlandslievende en verlichte burgers voortbrengen. Om die reden werd het vak geschiedenis beperkt tot vaderlandse geschiedenis.¹³⁴ De bijzondere scholen kregen echter geen tegemoetkoming; blijkbaar vonden de liberalen bijzonder onderwijs niet passen in dit nationalistische doel. Hierdoor kwam het voortbestaan van de scholen van de fraters in het geding. De fraters van Tilburg betwijfelden of zij wel aan de nieuwe eisen konden voldoen. Toch wisten ze na 1880 weer enkele nieuwe vestigingen te openen; de vraag van ouders naar bijzonder onderwijs nam namelijk alleen maar toe.¹³⁵

¹²⁹ Ibidem, 185.

¹³⁰ Ibidem, 193.

¹³¹ *De jonge Nederlander*, 108; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 204.

¹³² F. Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (3^e druk; Amsterdam 2014) 235-236.

¹³³ De Coninck, ‘De natie in pacht’ 74; D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 218-219.

¹³⁴ De Coninck, ‘De natie in pacht’, 74.

¹³⁵ Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 345; J. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994) 117.

De onvrede van de fraters was echter wel gewekt. In hun schoolboeken benadrukten ze graag dat de middeleeuwen mede een bloeiperiode waren omdat het onderwijs, dat verbonden was aan katholieke kerken, kloosters en broedercongregaties, bloeide.¹³⁶ *Schets onzer vaderlandse geschiedenis* zei hierover:

Wij melden deze laatste bijzonderheden vooral om te doen zien, dat de H. Kerk te allen tijde zorg heeft voor een voldoende, ja overvloedig onderwijs, en het dus laster is in den mond harer vijanden, wanneer zij haar het verwijt doen, dat zij de verstandelijke ontwikkeling van den mensch verwaarloost.¹³⁷

De auteur van *Schets* gebruikte daarmee een historisch argument om het standpunt van de liberalen, dat bijzonder onderwijs niet goed zou zijn voor de ontwikkeling van het kind, onderuit te halen: vanaf het begin van de geschiedenis hadden de katholieken voor goed onderwijs gezorgd en zij doen dat vandaag de dag nog steeds, zo luidde de boodschap. Het onderwijs had juist te lijden gehad toen tijdens de Republiek alleen protestanten les mochten geven.¹³⁸ Over de recente onderwijswetten had de auteur slechts te melden dat er blijkbaar nog steeds mannen in het land waren die dezelfde vijandigheid jegens het katholicisme koesterden als de ketters tijdens de Opstand.¹³⁹

Op de onderwijswetten na hadden de fraters over de moderne tijd veel positiefs te vertellen. De komst van de Fransen in 1796 pakte voor de rooms-katholieke kerk goed uit. De vrijheid van godsdienst werd namelijk afgekondigd, wat inhield dat alle wetten tegen het katholicisme werden afgeschaft, dat katholieken hun kerken terugkregen en dat zij, net als protestanten, openbare ambten mochten bekleden.¹⁴⁰ Deze tegemoetkomingen werden daarna nog verder uitgebouwd door ‘de krachtige houding van eenige aanzienlijke Katholieken, die voor hunne geloofsgenooten gelijke rechten eischten met protestanten en andersgezinden’.¹⁴¹ Op veel plaatsen verrezen katholieke kerken en richtten ‘ijverige Kerkvoogden’ bijzondere scholen op.¹⁴² Het kroonstuk op hun harde werk was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 dat ‘voor Neerlands Katholieken de blijde dageraad van een schoonen dag’

¹³⁶ *De jonge Nederlander*, 14; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 40, 50.

¹³⁷ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 50.

¹³⁸ *Ibidem*, 172-173.

¹³⁹ *Ibidem*, 209.

¹⁴⁰ *De jonge Nederlander*, 93.

¹⁴¹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 207.

¹⁴² *Ibidem*, 213.

was.¹⁴³ De fraters wilden aan hun leerlingen duidelijk maken dat de kerk succesvol bezig was een inhaalslag te maken en dat er opnieuw mooie tijden voor het katholicisme waren aangebroken. Uit de schoolboeken is gebleken dat ze gehoor gaven aan het ultramontanisme en dat ze zich schaarden achter de paus. Ze wijdden dan ook graag uit over de Nederlandse Zoeaven, een groep katholieke jongeren, die de paus in de jaren 1860 te hulp schoten toen hij werd bedreigd door de Garibaldisten. Door te vertellen over de ‘Hollandschen moed’ van de Zoeaven die wat betreft aantal ‘weldra dat van alle andere volken [overtroffen]’ stimuleerden de geschiedenisboeken niet alleen de katholieke identiteit bij de schoolkinderen, maar ook de nationale identiteit.¹⁴⁴ Opnieuw werd in de schoolboeken beide identiteiten gecombineerd.

De katholieke emancipatie bleef hier niet bij. Een direct gevolg van de onderwijswet van 1878 was een samenwerking tussen katholieken en protestanten in de schoolstrijd. Zij vonden elkaar in hun eis om overheidsfinanciering voor bijzondere scholen. Tien jaar later behaalden ze succes: de coalitie haalde een meerderheid in de Tweede Kamer en vormde de eerste confessionele regering in Nederland. In 1889 bracht de coalitie een wijziging aan in de onderwijswet. Er werd bepaald dat bijzondere scholen, net als openbare scholen, vergoeding kregen voor de personeelskosten. In tegenstelling tot de openbare scholen, moesten bijzondere scholen de inrichting en onderhoud van hun schoolgebouwen nog wel zelf bekostigen. In ruil voor deze gedeeltelijke subsidiëring moesten bijzondere scholen aan dezelfde eisen wat betreft lesrooster en de kwaliteit van het personeel voldoen als openbare scholen. De gedeeltelijke subsidiëring maakte de weg vrij voor een grote groei van het katholieke onderwijs.¹⁴⁵

Via besluiten als het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de *Syllabus Errorum* en het bisschoppelijk mandement centraliseerde de rooms-katholieke kerk haar organisatie. De kerk in Nederland werd een eenheid, gebaseerd op het ultramontaanse gedachtegoed. Om deze eenheid te consolideren moest een katholieke identiteit geschept worden in Nederland, die zich kon weren tegen de gevaren van de modernisering en de nationale identiteit. Eén van de manieren om deze identiteit te vormen was door terug te grijpen op de geschiedenis. Daarnaast moest deze identiteit aan kinderen doorgegeven worden, vandaar dat de katholieken in Nederland zich zo inzetten voor de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs. Zoals *Schets der vaderlandse geschiedenis* zelf al aangaf: ‘juist in de harten der kinderen [dient] het zaad van godsdienst en deugd gestrooid te worden, wil men later echte Katholieken uit hen zien

¹⁴³ Ibidem, 207.

¹⁴⁴ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 230; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 214.

¹⁴⁵ Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart*, 220, 244.

groeien.’¹⁴⁶ De fraters van Tilburg gaven in hun schoolboeken een duidelijk andere versie van de Nederlandse geschiedenis dan de liberalen en protestanten deden. De katholieke traditie in Nederland werd voor het voetlicht gebracht. De middeleeuwen waren de bloeiperiode van Nederland, die ruw beëindigd was door de verschrikkelijke Tachtigjarige Oorlog. Deze oorlog kwam niet voort uit een streven naar onafhankelijkheid, maar uit ketterij en de heerszucht van Willem van Oranje. Bovendien luidde het een eeuwenlange onderdrukking van de ‘ware godsdienst’ in, al bleef men ook toen voorbeeldig trouw aan de kerk. De fraters konden weer met trots spreken over de moderne tijd, waarin de katholieken hun achterstand inhaalden en hun positie in de maatschappij opeisten. Dat was ook precies wat zij met hun bijzonder onderwijs aan het doen waren: de fraters eisten een plek op in de Nederlandse maatschappij voor de katholieken. Nederland was immers van oorsprong een katholiek land en katholieken maakten onderdeel uit van de gehele Nederlandse geschiedenis. Ondanks dat hun versie van de geschiedenis zo verschilde, was het wel een Nederlandse geschiedenis: de middeleeuwen vormden de bloeiperiode van Nederland en de helden uit de schoolboeken waren niet alleen katholiek, maar ook Nederlands.

¹⁴⁶ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 173.

Een Noord-Brabantse identiteit?

De gedeeltelijke subsidiëring van de onderwijswet van 1889 gaf de fraters meer mogelijkheden. Tot aan toen moesten schoolboeken goedkoop te drukken zijn, ze waren daarom klein van formaat en hadden weinig afbeeldingen. Dankzij de financiële ondersteuning konden de fraters grotere en mooiere schoolboeken gebruiken in hun lessen.¹⁴⁷ In deze periode lieten de fraters neutrale lesmethodes volledig links liggen en gaven ze alleen nog met eigen gedrukte boeken les.¹⁴⁸ De schoolboeken kregen niet alleen mooie illustraties, er werden ook meer exemplaren uitgegeven. Dit is terug te zien in de door deze scriptie onderzochte geschiedenischoolboeken: drie van de vijf boeken zijn na 1890 gedrukt. Deze schoolboeken konden niet alleen worden ingezet om een katholieke identiteit over te brengen, maar ook een regionale. In de negentiende eeuw was Noord-Brabant immers met een integratieproces bezig. Na een eeuwenlange achterstelling van de provincie moest Noord-Brabant in de negentiende eeuw haar plek vinden in het nieuwe staatsbestel van Nederland.¹⁴⁹ De vorming van een regionale identiteit kon daarbij helpen of daar juist op reageren.

Historicus Nissen stelt dat er drie voorwaarden zijn om een regionale identiteit te kunnen ontwikkelen: er moet belangstelling zijn voor en kennis zijn van elementen die een identiteit kunnen vormen, een dragende elite moet het regionale zelfbewustzijn uitwerken en propageren en er moeten externe factoren zijn die de regionale identiteit onder druk zetten.¹⁵⁰ In dit hoofdstuk wordt besproken hoe deze voorwaarden zich in Noord-Brabant manifesteerden in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw en welke invulling aan de Noord-Brabantse identiteit gegeven werd. Daarna wordt behandeld in hoeverre deze regionale identiteit terug te zien is in de geschiedenischoolboeken van de fraters van Tilburg.

¹⁴⁷ C. Mommers en G. Janssen, *Zwijzen, een passie voor uitgeven. Geschiedenis van een educatieve uitgeverij* (Tilburg 1997) 18. Deze verandering is in de onderzochte schoolboeken te zien. De zesde druk van *De jonge Nederlander* bijvoorbeeld had geen enkele afbeelding. De tiende druk opende daarentegen met een afbeelding van de koninklijke familie in kleur en wisselde de tekst af met prominente portretten van onder andere Willibrord, Karel de Grote, Michiel de Ruyter en koningen Willem I, Willem II en Willem III in zwart/wit.

¹⁴⁸ K. Ghonem-Woets, *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijzen en Malmberg* (Zutphen 2011) 21.

¹⁴⁹ A.F.J. van Kempen, 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam 1996) 80-101, aldaar 101.

¹⁵⁰ P. Nissen, 'Confessionele identiteit en regionale identiteit. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172, aldaar 164-165.

Er was geen tekort aan belangstelling voor elementen die een regionale identiteit konden vormen. Overal in Nederland werden gedurende de lange negentiende eeuw, en met name rondom de eeuwwisseling, genootschappen, verenigingen en tijdschriften opgericht om de karakteristieken van hun regionale cultuur vast te leggen en waar nodig uit te vinden. Zo ook in Noord-Brabant. Brabantse folkloristen leverden graag bijdragen aan nieuw opgerichte tijdschriften als het *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* (1839) of het *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* (1883).¹⁵¹ Hun doel was om het eigene van de Noord-Brabantse volkscultuur en oude tradities vast te leggen voordat deze verloren zouden gaan. Om de regionale identiteit te vormen, grepen geschiedbeoefenaars en regionale verenigingen graag terug op het Hertogdom Brabant. Het hertogdom vormde vanaf hertog Jan I het middelpunt van de Nederlanden en maakte vooral tussen 1450 en 1585 een bloeiperiode door die, volgens deze geschiedbeoefenaars en folkloristen, niet onderdeed voor de Hollandse Gouden Eeuw. Jan I was een held die in vele logo's en spreuken is blijven voortleven.¹⁵²

Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 's-Hertogenbosch had twee overeenkomsten met deze geschiedbeoefenaars: het legde zich toe op de eigen provincie Noord-Brabant en het concentreerde zijn geschiedenisonderzoek graag op de middeleeuwen.¹⁵³ Een verschil was echter het doel van het genootschap. Waar de folkloristen zich richtten op het eigene van de Brabantse cultuur, trachtte het genootschap Noord-Brabant te integreren in Nederland. Alle onderzoeksvelden – zoals wiskunde, letterkunde, rechtsgeleerdheid, landbouwkunde en natuurlijk geschiedkunde – waren gericht op de 'verbetering van de zeden, verlichting van den geest [...] en vermeerdering van de beschaving'.¹⁵⁴ Het genootschap moest aantonen dat Noord-Brabant in kunst en cultuur niet onderdeed voor de rest van Nederland. Hierbij werd de provinciale geschiedenis benaderd vanuit een nationaal kader: Noord-Brabant maakte immers onderdeel uit van Nederland. Leden verzamelden enthousiast handboeken, manuscripten, munten en allerlei archeologische voorwerpen, gevonden in Noord-Brabantse plaatsen, met het doel Noord-Brabant te emanciperen.¹⁵⁵ Hierbij waren de leden niet geïnteresseerd in wat Brabant uniek zou maken: tussen 1837 en 1886 heeft het genootschap

¹⁵¹ P. Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* (Nijmegen 2019) 43; G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994) 76.

¹⁵² J. van Oudheusden, 'Brabantia Nostra: rooms en romantisch regionalisme, 1935-1951', in: Van der Borgt, Hermans en Jacobs ed., *Constructie van het eigene*, 123-139, aldaar 131-133.

¹⁵³ Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 36, 114, 121.

¹⁵⁴ Oudheusden, 'Brabantia Nostra', 199.

¹⁵⁵ Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 37; Oudheusden, 'Brabantia Nostra', 201-202.

slechts één voordracht gewijd aan de Brabantse folklore.¹⁵⁶ In plaats daarvan wilde het genootschap bewijzen dat Brabant een volwaardige deel van Nederland was.¹⁵⁷

Ondanks dat Noord-Brabant in 1837 een vrijwel homogeen katholieke provincie was, waren veel van de leden van het genootschap niet katholiek. Het genootschap bestond uit een gemengd gezelschap van katholieken, liberalen, gouvernementelen, oppositionelen en vooral: protestanten.¹⁵⁸ Hier zijn twee redenen voor aan te wijzen. Ten eerste werden leden vooral gezocht in de provinciale elite en hierin waren katholieken ondervertegenwoordigd. In 1835 was 44 procent van de provinciale bestuurders protestants, terwijl op dat moment slechts 3,3 procent van de Brabantse bevolking tot die religie behoorde.¹⁵⁹ Ten tweede hadden katholieke clerici geen interesse in het neutrale genootschap, omdat zij te druk bezig waren hun machtspositie in Brabant op te bouwen. Zij richtten zich op een groeiend katholiek zelfbewustzijn en emancipatie binnen Nederland.¹⁶⁰

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de clerus hierin slaagde: in de tweede helft van de lange negentiende eeuw centraliseerde de kerk haar bestuur in Nederland, eiste het haar plek op in de maatschappij en wist zij ouders te overtuigen hun kinderen massaal naar het bijzonder onderwijs te sturen. In Noord-Brabant vonden rooms-katholieke kiesverenigingen aansluiting bij verschillende organisaties van boeren, middenstanders en arbeiders, waarin de clerus veel invloed kon uitoefenen. Gezamenlijk braken zij de machtspositie van de protestantse elite.¹⁶¹ Uit de bestuurlijke cijfers van Noord-Brabant blijkt de positie die de clerus zich toe wist te eigenen: het aandeel protestanten in de Brabantse elite nam gedurende de eeuw alleen maar af, totdat de bestuurlijke elite in 1910 wat betreft religie representatief was voor de Brabantse bevolking.¹⁶² Pas toen werden ook katholieke clerici lid van het genootschap.¹⁶³ De katholieke kerk in Noord-Brabant wist gedurende de eeuw de machtspositie van de protestantse elite te breken en in te nemen. Hierdoor werd zij zelf de dragende elite die het haar taak maakte om het regionale zelfbewustzijn uit te werken. Dit deed zij door de Noord-Brabantse identiteit te koppelen aan de katholieke identiteit. Het beeld van ‘het katholieke Brabant’ is toen uitgevonden.¹⁶⁴

¹⁵⁶ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 76.

¹⁵⁷ Huijstra, *Bouwmeesters, zedenmeesters*, 121; Oudheusden, ‘Brabantia Nostra’, 200.

¹⁵⁸ Oudheusden, ‘Brabantia Nostra’, 199-201.

¹⁵⁹ M. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* (Grave 1990) 63, 79.

¹⁶⁰ Oudheusden, ‘Brabantia Nostra’, 199.

¹⁶¹ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 191, 192, 197.

¹⁶² *Ibidem*, 79.

¹⁶³ Oudheusden, ‘Brabantia Nostra’, 199.

¹⁶⁴ A.J. Bijsterveld, *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (Heeswijk 2000) 14.

De reden dat de kerk de volkscultuur binnen de kerkelijke leer wilde brengen en dat folkloristen het belang voelden om de Noord-Brabantse volkscultuur vast te leggen was de modernisering die in Nederland, en in Brabant, plaatsvond. Eind negentiende eeuw was Noord-Brabant een van de snelst industrialiserende gebieden van Nederland. De provincie kon voortbouwen op de al bestaande textielnijverheid en de vestiging van nieuwe bedrijven, zoals Philips in Eindhoven, bevorderde de industrialisatie. Rond 1890 was Noord-Brabant een industrieprovincie. De wolindustrie, sigarennijverheid en schoennijverheid van Nederland waren gevestigd in industriesteden als Tilburg, Helmond, Eindhoven en Breda. De fabrieken in deze steden vroegen om arbeidskrachten, wat migratie van het platteland naar de stad op gang bracht.¹⁶⁵ Tussen 1850 en 1914 kenden de industriële steden en hun omliggende gemeenten een explosieve bevolkingsgroei.¹⁶⁶ Deze urbanisatie haalde Brabanders uit hun vertrouwde dorpsomgeving en bracht mensen van buiten de provincie naar de steden. Noord-Brabant moderniseerde en dit werd als bedreiging ervaren voor de bestaande status quo.¹⁶⁷ Deze modernisering gaf een impuls aan het regionalisme: folkloristen voelden de noodzaak om de regionale cultuur vast te leggen voordat deze verloren zou gaan. Als antwoord op de maatschappelijke veranderingen werd zo een regionale identiteit geconstrueerd, waarin men terugviel op de plattelandssamenleving en het saamhorigheidsgevoel ten opzichte van de onbekende modernisering.¹⁶⁸ Met trots keek men terug op het Hertogdom Brabant. Het gedeelde generaliteitsverleden had daarbij een cohesie bevorderende functie. De regionale identiteit was gebaseerd op het beeld van de eenvoudige, gemoedelijke en gastvrije Brabander, die tijdens de eeuwen van onderdrukking zo gevormd was.¹⁶⁹

Industrialisatie, urbanisatie en natievorming vanuit de staat maakte de belevingswereld van Noord-Brabanders groter. Zij kwamen daarbij in contact met andere wereldbeelden en ideeën. De kerk wantrouwde deze veranderingen en ontwikkelde het smetcomplex.¹⁷⁰ Omdat de katholieke clerus zijn machtspositie in de provincie aan het vestigen was en het overgrote deel van de Noord-Brabantse bevolking rooms-katholiek was, was het mogelijk voor de kerk

¹⁶⁵ O.W.A. Boonstra, *De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van de inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993) 242-243; M. Prak, 'Inleiding', in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 149-159, aldaar 150-152; K.F.E. Veraghtert, 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie', in: Van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, 223-240, aldaar 240.

¹⁶⁶ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 37, 45.

¹⁶⁷ M. Duijvendak, 'Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taaigheid van de provincie', *BMGN – Low Countries Historical Review* 123:3 (2008) 342-353, aldaar 346-347.

¹⁶⁸ Duijvendak, 'Ligamenten van de staat?', 347; Oudheusden, 'Brabantia Nostra', 124, 126.

¹⁶⁹ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 56-59, 61.

¹⁷⁰ P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preindustriële samenleving (1840-1910)* (Nijmegen 1984) 152-153.

om de regionale identiteit met de religieuze te verbinden. Onder druk van de modernisering en om een einde te maken aan de positie van katholieken als tweederangsburgers in Nederland, bracht de katholieke kerk in Noord-Brabant regionale tradities en volksvroomheid binnen de kerkelijke leer. Op deze manier wist zij haar legitimiteit in de provincie te waarborgen. De boodschap was dat de Brabander in de generaliteitsperiode niet alleen gemoedelijk en gastvrij was geworden, maar ook trouw aan het katholicisme was gebleven en dit zou de Brabander altijd blijven.¹⁷¹

Ondanks dat de katholieke clerici in Noord-Brabant actief trachtten hun stempel op de Noord-Brabantse geschiedenis te drukken, waren de fraters van Tilburg hier in hun geschiedenisboeken niet mee bezig. De schoolboeken tonen opvallend weinig aandacht voor het eigene van de Noord-Brabantse cultuur. De auteurs lijken er echter ook niet in geïnteresseerd om de provinciale geschiedenis te benaderen vanuit de nationale geschiedenis, zoals het genootschap deed. Integendeel, de geschiedenis van Noord-Brabant kwam in de onderzochte schoolboeken van de fraters haast niet naar voren. De aandacht van de fraters ging voornamelijk uit naar de Nederlandse geschiedenis en de rol van de katholieken hierin.

Dit wordt direct duidelijk bij de behandeling van de oudheid. Alle schoolboeken gingen uitgebreid in op de samenlevingen van de Bataven en de Friezen die in ‘ons land’ kwamen wonen.¹⁷² Alleen in *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* en *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* werden kort en in kleine letters de volken die in andere gebieden van het tegenwoordige Nederland woonden genoemd, waaronder de Menapiërs en Taxandriërs in Noord-Brabant.¹⁷³ De levenswijze van deze volken werd echter niet toegelicht. Blijkbaar waren zij niet belangrijk genoeg en moesten de schoolkinderen slechts leren over de Bataven en Friezen die ‘wij gewoonlijk onze voorouders noemen’.¹⁷⁴ De uitleg over de komst van de missionarissen gaf hetzelfde beeld. *Chronologisch overzicht* somde weliswaar een aantal namen op van missionarissen die in Brabant preekten en *Korte geschiedenis des vaderlands* en *Schets onzer vaderlandse geschiedenis* noemden de Heilige Lambertus,¹⁷⁵ maar de echte helden uit die tijd waren Willibrord en Bonifatius. Er werd

¹⁷¹ Bijsterveld, *Het maakbare verleden*, 14; Nissen, ‘Confessionele identiteit en regionale identiteit’, 165-167.

¹⁷² CAFT/BGS A, nummer 55: frater Modestus de Bont, *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden, ten dienste der scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs* (1^e druk; Tilburg 1875) 5.

¹⁷³ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 5; CAFT/BGS A, nummer 56.3: frater Victorius Gisbergen, *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (3^e druk; Tilburg 1916) 6.

¹⁷⁴ CAFT/BGS A, nummer 52.1: frater Tharcisius Bogaers, *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klas der lagere school* (1^e druk; Tilburg 1893) 8.

¹⁷⁵ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 7; CAFT/BGS A, nummer 50.1: frater Modestus de Bont, *Korte geschiedenis des vaderlands ten dienste van katholieke scholen* (1^e druk; Tilburg 1868) 14; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 15.

bladzijdes lang verteld hoe zij de Friezen bekeerden.¹⁷⁶ Dit zagen de fraters als het begin van het christendom in Nederland, ondanks dat de missionarissen in het zuiden van het land ongeveer gelijktijdig succes boekten. De nadruk lag hier dus niet op de regionale geschiedenis van Noord-Brabant, maar op gevestigde nationale helden, zoals de Bataven of Willibrord.

De middeleeuwen vormden een goede gelegenheid voor de fraters om op de geschiedenis van Noord-Brabant in te gaan, aangezien het Hertogdom Brabant in deze periode het hart van de Nederlanden vormde. Ze namen deze kans echter niet. In *Korte geschiedenis* en *Repetitie-boekje* werd Brabant wel onder de belangrijkste vorstendommen van de Nederlanden in die tijd geschaard, maar in *De jonge Nederlander* werden slechts Holland, Gelder en Utrecht genoemd.¹⁷⁷ Hierna zetten de auteurs de middeleeuwen uiteen aan de hand van het Hollandse Huis. De boeken volgden chronologisch de graven van dit Huis, zoals Dirk I of Willem II, die over het graafschap Holland heersten. Ze vertelden over de oorlogen van de graven tegen de West-Friezen, de kruistochten waaraan ze meededen en de steden die zij stichtten. In tegenstelling tot deze graven maakten de fraters aan hertog Jan I van Brabant haast geen woord vuil. In *Chronologisch overzicht*, *Schets*, *De jonge Nederlander* en *Repetitie-boekje* werd Jan I nergens genoemd. Alleen *Korte geschiedenis* vertelde kort hoe hij in 1288 de slag bij Woeringen won. Dat hij daarmee het Hertogdom Brabant aanzienlijk vergrootte en machtiger maakte, liet de auteur achterwege.¹⁷⁸ De fraters namen het graafschap Holland als uitgangspunt om de middeleeuwen uit te leggen en leerden de schoolkinderen daarmee een zeer Hollandocentrische geschiedenis. Gezien de toenmalige positie van het Hertogdom Brabant is deze invalshoek des te meer opvallend. De fraters kozen duidelijk voor een nationaal verhaal.

Historicus Rooijackers bestempelt de generaliteitsperiode als een vormend element in de constructie van de Noord-Brabantse identiteit. Zowel Noord-Brabant zelf als de religie van de meeste Brabanders werd in deze tijd achtergesteld. Hierop teruggrijpen werkte lotsverbindend.¹⁷⁹ In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de fraters graag de, volgens hun ontrechte, achterstelling van de katholieken in deze periode benadrukten in hun schoolboeken. Over de Brabantse Generaliteitslanden spraken ze echter niet. Bij de behandeling van de Vrede van Münster in 1648 benoemden *Korte geschiedenis* en *Repetitie-boekje* niet eens dat Brabant de status van generaliteitsprovincie kreeg.¹⁸⁰ *Chronologisch overzicht* en *Schets*

¹⁷⁶ Bijvoorbeeld *Korte geschiedenis des vaderlands*, die aan de heiligen respectievelijk vijf en twee bladzijdes wijdde.

¹⁷⁷ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 35; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 16; CAFT/BGS A, nummer 24.6: frater Modestus Spierings, *De jonge Nederlander* (6^e druk; Tilburg 1899) 19.

¹⁷⁸ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 64

¹⁷⁹ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 56-57.

¹⁸⁰ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 164-165; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 41.

vertelden dit wel, maar velden er verder geen oordeel over.¹⁸¹ Alleen *De jonge Nederlander* vond het de moeite waard de leerlingen te vertellen over de onderdrukking van specifiek Brabantse katholieken: ‘In Limburg, waar geen Protestanten waren, genoten de Katholieken meer vrijheid, maar in Noord-Brabant hadden zij veel te verduren.’¹⁸² De prachtige Sint Janskerk moest worden afgestaan aan de protestanten, op scholen mochten alleen protestantse onderwijzers lesgeven en katholieken moesten hun geloof belijden in een houten schuur:

Toch was het onmogelijk, den katholieken godsdienst in de harten der Noord-Brabanters uit te roeien. Het volk had steeds een grooten afkeer van alle ketterij. Het bleef immer met hart en ziel gehecht aan zijne geestelijken, die geen moeite spaarden, om het Noord-Brabantsche volk in het katholiek geloof te behouden. Ondanks alle kwellingen en lijden bleef Noord-Brabant eene door en door katholieke provincie, en is dit – God zij dank – in dezen tijd nog.¹⁸³

Dit citaat laat uitstekend zien hoe de katholieke clerici in de negentiende eeuw de regionale Noord-Brabantse identiteit koppelden aan de katholieke identiteit en hoe deze twee één leken te worden: de Brabander was en is katholiek.

Deze passage uit *De jonge Nederlander* vormde echter een uitzondering. De fraters toonden weinig belangstelling voor het regionale verleden. Aan veel historische gebeurtenissen die van belang waren voor het verloop van de Noord-Brabantse geschiedenis besteedden zij weinig aandacht. Zo geldt de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 als omslagpunt in de Brabantse geschiedenis, omdat vanaf dat moment deze stad en omstreken bij Nederland hoorden en de Staatse troepen een overwicht in de Nederlanden hadden.¹⁸⁴ Op deze manier kwam Noord-Brabant onder het bestuur van de Republiek te vallen. Hoewel de fraters zich in hun schoolboeken het leed van de katholieken in de regio aantrokken, benoemden zij het regionale belang van de inname niet.¹⁸⁵ Een ander voorbeeld is de patriottenbeweging aan het einde van de achttiende eeuw. De auteurs zetten de patriotten neer als goddeloze lasteraars die chaos in het land brachten. Dit geschetste verhaal was anti-patriottisch en pro-

¹⁸¹ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 17; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 128-129.

¹⁸² *De jonge Nederlander*, 89-90.

¹⁸³ *Ibidem*, 90.

¹⁸⁴ M. Prak, ‘Inleiding: Een Brabantse hoofdstad’, in: Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch*, 11-26, aldaar 13.

¹⁸⁵ *De jonge Nederlander*, 67-68; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 161; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 126.

stadhouder.¹⁸⁶ Onder de patriotten bevonden zich echter juist veel Noord-Brabanders. Zij zetten zich om in een einde te maken aan de tweederangspositie van hun provincie.¹⁸⁷ Dit onderdeel van de patriottenbeweging kwam niet ter sprake in de schoolboeken. In beide voorbeelden won de katholieke invalshoek het van de regionale invalshoek.

Ook de nationale invalshoek stond in de schoolboeken boven de regionale. De verovering van Brabant door de Fransen in 1794 vertelde *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* slechts in kleine letters. ‘De Franschen in Holland’ stond daarentegen met een groot lettertype en dikgedrukt op de pagina vermeld.¹⁸⁸ Op het moment dat *Korte geschiedenis des vaderlands* vertelde over de grieven van de Belgen die ze in 1829 massaal in petities naar de overheid stuurden, “vergat” de auteur erbij te melden dat in dat jaar ook vanuit Noord-Brabant vele petities waren opgestuurd.¹⁸⁹ Dit kwam waarschijnlijk voort uit een desinteresse in de provinciale geschiedenis. Mogelijk heeft meegespeeld dat de fraters liever niet toegaven dat ook Brabantse katholieken in het verleden kritiek hebben geuit op de koning. Zoals in het volgende hoofdstuk duidelijk zal worden, steunden de fraters in hun schoolboeken graag de Oranjekoningen.

De auteurs lieten Noord-Brabant simpelweg weg uit de nationale geschiedenis, zelfs als bepaalde gebeurtenissen zich vooral op dat grondgebied afspeelden. *Schets onzer vaderlandse geschiedenis* legde uit hoe koning Willem I tot aan 1839 een leger op de been hield dat het land veel geld kostte. Dat dit leger voornamelijk ingekwartierd was in Noord-Brabant en daar veel overlast bezorgde, deed er voor de auteur blijkbaar niet toe.¹⁹⁰ Hetzelfde gold voor de Belgische vluchtelingen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog: *Repetitie-boekje van de vaderlandse geschiedenis* vermeldde de komst van ongeveer 700.000 vluchtelingen naar ‘ons land’, maar niet dat deze mensen opgevangen werden in specifiek Brabant.¹⁹¹ Gebeurtenissen en ontwikkelingen die zich voornamelijk in Noord-Brabant afspeelden, presenteerden de auteurs als nationale zaken.

¹⁸⁶ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 25; *De jonge Nederlander*, 82-84; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 192-194; *Schets onzer vaderlandse geschiedenis*, 174-178; *Repetitie-boekje van de vaderlandse geschiedenis*, 48-49.

¹⁸⁷ L.P.L. Pirenne, ‘De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796’, in: Van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, 29-57, aldaar 54-56.

¹⁸⁸ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 25.

¹⁸⁹ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 216; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, ‘Inleiding: het historisch kader’, in: Van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, 17-26, aldaar 22.

¹⁹⁰ *Schets onzer vaderlandse geschiedenis*, 201; H.F.J.M. van den Eerenbeemt en M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving* (Tilburg 1986) 15-17, 33, 51.

¹⁹¹ *Repetitie-boekje van de vaderlandse geschiedenis*, 61; Y. Bos-Rops, ‘De commissaris en de vluchtelingen. Belgen in Brabant, juli-december 1914’, in: H. van der Linden, P. Onderwater en T. Sas ed., *Brabant en de Eerste Wereldoorlog. De oorlog en het Brabantse land* (Soesterberg 2016) 209-227, aldaar 209-210.

Het is opvallend dat de fraters de geschiedenis van Noord-Brabant niet aangrepen om een regionale identiteit over te brengen. Aangezien de regionale identiteit van Noord-Brabant door de clerus gekoppeld was aan de katholieke identiteit, lag het in de lijn der verwachting dat het beeld van ‘de katholieke Noord-Brabander’ ook in de schoolboeken van de fraters naar voren zou komen. Dit gebeurde echter niet. Waar in het vorige hoofdstuk is uiteengezet hoe de fraters hun katholieke invalshoek trachtten te combineren met het heersende nationale zelfbesef en zo een nieuwe katholieke en nationale geschiedenis schreven, toont dit hoofdstuk aan dat de regionale visie achterwege bleef. Op dit punt pasten de fraters het liberale en protestantse verhaal, dat in Nederland domineerde, niet aan. Daarmee was de regionale identiteit in de schoolboeken ondergeschikt aan zowel de katholieke als de nationale identiteit.

Waarschijnlijk deden de fraters dit om de katholieke identiteit te waarborgen. Om te bewijzen dat ze ondanks hun religie goede vaderlanders waren, wat nodig was om het katholicisme een plek te geven in de Nederlandse samenleving, moest de katholieke identiteit gecombineerd worden met de nationale identiteit. Het meenemen van ook nog de regionale identiteit zou dit doel bemoeilijken. Bovendien is het mogelijk dat de fraters hun schoolboeken niet alleen voor hun eigen scholen publiceerden, maar ook voor katholieke scholen elders in het land. In dit geval is het logisch dat de schoolboeken een nationale invalshoek hadden en dus de regionale identiteit van Noord-Brabant achterwege lieten. Daarnaast stichtten de fraters na 1900 enkele scholen buiten Noord-Brabant, namelijk in Zwolle (1899), Medemblik (1908) en Utrecht (1910).¹⁹² Op deze scholen zou Noord-Brabantse invalshoek in de schoolboeken niet aanslaan.

De schoolboeken van de fraters bereikten naarmate de schoolstrijd vorderde steeds meer leerlingen. Steeds meer kinderen in Noord-Brabant gingen namelijk naar school, zo toonden de cijfers uit hoofdstuk 1. Waar omstreeks het midden van de negentiende eeuw het schoolbezoek beperkt en seizoensgebonden was – veel schoolkinderen bleven in de oogstmaanden thuis – was het schoolbezoek aan het eind van de eeuw, nog voor het invoeren van de leerplichtwet in 1901, algemeen en continu. Deze stijging in het schoolbezoek vond vrijwel volledig op katholieke scholen plaats.¹⁹³ Dit onderbouwt Meurkens’ stelling uit hoofdstuk 1 dat de inzet van de katholieke clerus om het bijzonder katholiek onderwijs te propageren een belangrijke oorzaak was van het snel toenemende schoolbezoek. De clerici propageerden hun eigen scholen als reactie op het moderniseringsproces.

¹⁹² J. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994) 119-121.

¹⁹³ D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 202, 339.

Socioloog Boonstra ziet echter nog een manier waarop het moderner worden van de Nederlandse maatschappij van invloed is geweest op het aantal kinderen dat naar school ging. Met het groter worden van hun grenzen, waren ouders bereid om open te staan voor verandering en innovatie. Onderwijs was de basis om mee te kunnen met de nieuwe mobiele samenleving en er een eigen plek in te kunnen verwerven.¹⁹⁴ Lezen en schrijven bood kinderen de mogelijkheid verder te kijken dan hun neus lang was. Tussen 1900 en 1920 trachtten de fraters tevens hun onderwijs op een hoger niveau te brengen. Zo moesten hun schoolboeken meer in de belevingswereld van het kind kruipen, werd een nieuw schoolboek eerst uitgebreid getest in een klas en richtten ze een eigen onderwijzersopleiding op in 1908. De fraters van Tilburg waren op de hoogte van moderne ontwikkelingen in het onderwijs en professionaliseerden hier zelf ook naar.¹⁹⁵ Op deze manier leerden schoolkinderen in het bijzonder onderwijs, dat was opgezet vanuit een anti-moderne ideologie, niet alleen de traditionele rooms-katholieke leer, maar ook een moderne levenswijze aan.¹⁹⁶ Deze moderne levenswijze was in het onderwijs van de fraters gericht op Nederland als natie. De geschiedenis van Noord-Brabant in het tot stand komen van de natie was voor de fraters niet belangrijk.

Als reactie op de modernisering en industrialisering van de Noord-Brabantse maatschappij trachtten folkloristen en geschiedbeoefenaars de regionale cultuur vast te leggen voordat deze aan de snelle veranderingen verloren zou gaan. Hiermee bevroren zij als het ware de regionale Brabantse identiteit, dat gestalte kreeg in kernbegrippen als ‘gemoedelijk’, ‘platteland’ en ‘saamhorigheid’. De katholieke kerk in de provincie voegde daar nog het begrip ‘katholiek’ aan toe. De modernisering en industrialisering bood tevens mogelijkheden voor Noord-Brabant om verder te integreren in Nederland. Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen trachtte hier zijn steentje aan bij te dragen door regionaal onderzoek aan te moedigen. Hiermee is aan de drie voorwaarden van Nissen voldaan. Toch hadden de fraters van Tilburg geen interesse in de regionale Noord-Brabantse geschiedenis. Ondanks dat hun schoolboeken terug konden vallen op het Hertogdom Brabant en de Brabantse Generaliteitslanden als twee historische voorgangers, werd hier geen gebruik van gemaakt. Het citaat uit *De jonge Nederlander* vormt een opvallende uitzondering. De fraters voelden niet het belang de leerlingen in Noord-Brabant een regionale identiteit aan te leren. Noch probeerden ze, net zoals het genootschap, de geschiedenis van de provincie te integreren in de Nederlandse

¹⁹⁴ Boonstra, *De waardij van een vroege opleiding*, 51-52.

¹⁹⁵ Mommers en Janssen, *Zwijzen, een passie voor uitgeven*, 18-19.

¹⁹⁶ Boonstra, *De waardij van een vroege opleiding*, 319-320.

geschiedenis. Het overbrengen van een katholieke identiteit had de prioriteit, samen met, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, het overbrengen van een nationale identiteit.

Fatsoenlijke vaderlanders

Wij menen de “Schets onzer geschiedenis” niet beter te kunnen eindigen, dan met een welgemeenden wensch voor haar, aan wie het bestuur van ons dierbaar Vaderland sedert 1890 is toevertrouwd. God behoude nog lang voor Nederland Hare Majesteiten, de Koningin-Weduwe, Emma, en hare vorstelijke dochter, prinses WILHELMINA, onze toekomstige Koningin!¹⁹⁷

Schets onzer vaderlandsche geschiedenis eindigde met een eerbetoon aan de op dat moment regerende koningin-regentes Emma en kroonprinses Wilhelmina. Uitingen van nationalisme bleken zich in de schoolboeken van de fraters vooral te centreren rondom het koningshuis. Dit gold voor de bredere katholieke samenleving in Nederland. Waar de katholieken nationale feesten omtrent de herdenking van de Tachtigjarige Oorlog, zoals de eerdergenoemde Brielse feesten, liever langs zich heen lieten gaan, namen zij wel enthousiast deel aan eigentijdse festiviteiten rondom de Oranjes.¹⁹⁸ In 1874 werd het zilveren regeringsjubileum van Willem III ook in katholieke kringen gevierd en in 1898 waren alle ogen op de inhuldiging van Wilhelmina gericht.¹⁹⁹ De fraters hadden in hun schoolboeken geen hoge pet op van Willem van Oranje, maar gaven door de eeuwen van de geschiedenis heen toch blijk van een liefde voor de Oranjefamilie. Zoals in dit hoofdstuk zal blijken, kon het koningshuis in de negentiende eeuw voor de schoolboeken niet veel verkeerd doen en gold het als een symbool van nationale eenheid. Allereerst wordt in dit hoofdstuk het Oranjesentiment uit de schoolboeken uitgelicht, waarna het gekoppeld zal worden aan wat historicus Van Sas het ‘integraal nationalisme’ noemt: rondom 1900 kreeg het nationalisme een nieuwe vorm en drong het tot alle lagen van de bevolking door. Onderwijsmethoden zoals de schoolboeken van de fraters hebben bijgedragen aan deze ontwikkeling. Zoals zal blijken, was het consolideren van een katholieke identiteit geen bedreiging voor de nationale identiteit.

¹⁹⁷ CAFT/BGS A, nummer 52.1: frater Tharcisius Bogaers, *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klas der lagere school* (1^e druk; Tilburg 1893) 216.

¹⁹⁸ J. van Miert, ‘Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale identiteiten’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 670-689, aldaar 682-683.

¹⁹⁹ P. de Coninck, ‘De natie in pacht. Katholieke minderheid, liberale onderwijspolitiek en natievorming in Duitsland en Nederland tijdens de jaren 1870’, in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 57-83, aldaar 76; P. Raedts, ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 713-725, aldaar 713-714.

De waardering die de schoolboeken aan de Oranjedynastie gaven, veranderde door de geschiedenis heen. Over Willem van Oranje waren ze het eens: hij was een heerszuchtig man. Van de stadhouders die na hem kwamen, is geen eenduidig beeld te geven. In *De jonge Nederlander* werd stadhouder Maurits bestempeld tot ‘den grootsten veldheer van zijnen tijd’.²⁰⁰ De auteur van *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* was het daarmee eens, maar wilde hem niet dezelfde lof toezwaaien als ‘protestantsche schrijvers’ deden. Maurits had immers uit gekrenkt eergevoel een van de belangrijkste mannen van de Republiek, Johan van Oldenbarnevelt, laten ombrengen.²⁰¹ Ook over de stadhouders na Maurits schetsten de auteurs niet hetzelfde beeld. *De jonge Nederlander*, bijvoorbeeld, beschreef de levens en daden van de latere stadhouders erg neutraal; het gaf geen waardeoordeel. *Schets* noemde daarentegen de dood van stadhouder Willem II ‘gelukkig voor de rust des lands’ en zei dat Willem III zijn ‘eigen grootheid en macht hoger [schatte] dan ’s lands belangen’.²⁰² In de strijd tegen de patriotten steunden alle schoolboeken dan wel weer stadhouder Willem V, aan wie nota bene *De jonge Nederlander* het waardeoordeel ‘een goed vorst, die zijn vaderland oprecht liefhad, maar het ontbrak hem aan zelfvertrouwen en wilskracht’ hing.²⁰³

De fraters toonden niet per se liefde voor de Oranjefamilie: de mening verschilde per schoolboek en per stadhouder. Zodra de Oranjes in de negentiende eeuw tot koningsfamilie bestempeld werden, veranderde de toon in de schoolboeken echter naar overtuigend Oranjegezind: ze waren alle positief over de koningen Willem I, Willem II en Willem III. Volgens de auteurs was de blijdschap groot toen Willem I in 1813 voet aan land zette en klonk overal in Nederland ‘Oranje boven!’.²⁰⁴ Dit is opvallend omdat het beleid van Willem I wel eens is bestempeld als antirooms.²⁰⁵ De koning wilde volledige controle over de kerk en had bijvoorbeeld in 1814 het uitstervingsbeleid van kloosters voortgezet en in 1825 kleinseminaries gesloten. De emancipatie van het katholicisme na 1796 verliep hierdoor maar kalm.²⁰⁶ De fraters namen hem deze beslissingen echter niet kwalijk. Weliswaar erkenden ze in hun schoolboeken dat de Belgen onder andere vanwege deze maatregelen in opstand kwamen, maar zij vertelden niet dat deze onvrede ook onder katholieke Nederlanders en Noord-Brabanders

²⁰⁰ CAFT/BGS A, nummer 24.6: frater Modestus Spierings, *De jonge Nederlander* (6^e druk; Tilburg 1899) 66.

²⁰¹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 124-125.

²⁰² *Ibidem*, 140, 162.

²⁰³ *De jonge Nederlander*, 82.

²⁰⁴ *De jonge Nederlander*, 99; CAFT/BGS A, nummer 50.1: frater Modestus de Bont, *Korte geschiedenis des vaderlands ten dienste van katholieke scholen* (1^e druk; Tilburg 1868) 206; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 189.

²⁰⁵ J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 267.

²⁰⁶ M. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* (Grave 1990) 131-132; M. Prak, ‘Inleiding’, in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 149-159, aldaar 157.

bestond.²⁰⁷ Liever hadden ze het over alles wat Willem I voor de welvaart van zijn land had gedaan, zoals de nieuwe kanalen die hij aanlegde.²⁰⁸

De bespreking van Willem III verliep hetzelfde. Volgens de auteurs bracht Willem III bloei en welvaart in Nederland en hield het volk van hem.²⁰⁹ De katholieken waren hem in het speciaal dankbaar omdat hij zo gunstig en wijs het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie gesteund had in 1853.²¹⁰ In werkelijkheid had de koning liever de petitie van de Aprilbeweging, een protestantse protestbeweging tegen het herstel van de hiërarchie, ondertekend. Vanwege de ministeriële verantwoordelijkheid kon de koning zich niet openlijk achter de beweging scharen, maar hij wist wel het ontslag van Thorbeckes kabinet te bewerkstelligen.²¹¹ Het antiroomse gedrag van beide koningen lieten de fraters evenwel graag achterwege. Liever kozen zij voor een overtuigend Oranjesentiment, waarin duidelijk kon worden gemaakt dat ook katholieken vaderlandslievend waren. De vorige twee hoofdstukken hebben laten zien dat de fraters in deze strategie medestanders van het katholicisme in het verleden, zoals de patriotten of de liberalen met Thorbecke, afvielen. De patriotten en de liberalen waren immers tegenstanders van de Oranjes geweest, waar de fraters na 1868 niet meer mee geassocieerd wilden worden.

Dit Oranjesentiment was een logische zet van de fraters. Vanaf het begin van de vorming van een nationaal besef in Nederland was dit besef mede gebaseerd op de Oranjes. Nadat de koning in 1848 veel macht had moeten inleveren aan de ministers, vond het koningshuis een nieuwe functie als nationaal symbool. Zonder politieke macht deed het er voor de fraters minder toe dat de Oranjes protestant waren. Het koningshuis wierp zich op als verbinder van verschillen binnen de natie, ook religieuze verschillen.²¹² Als symbool voor nationale eenheid was het koningshuis voor de fraters uitermate geschikt om hun liefde voor het vaderland te beklemtonen. Daarnaast nam het Oranjesentiment in Nederland eind negentiende eeuw een hoge vlucht. In de regeringsjaren van Willem III was het koningshuis met uitsterven bedreigd. Zijn tweede huwelijk met Emma bracht, tot het grote geluk van velen, een nieuwe kroonopvolgster voort. Emma en Wilhelmina gaven een andere invulling aan hun functie dan

²⁰⁷ CAFT/BGS A, nummer 55: frater Modestus de Bont, *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden, ten dienste der scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs* (1^e druk; Tilburg 1875) 29; *De jonge Nederlander*, 103-104; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 214-216; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 198-199; CAFT/BGS A, nummer 56.3: frater Victorius Gisbergen, *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (3^e druk; Tilburg 1916) 57.

²⁰⁸ *De jonge Nederlander*, 102-103; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 214; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 197-198; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 56-57.

²⁰⁹ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 31; *De jonge Nederlander*, 109-111; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 208, 211; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 59.

²¹⁰ *De jonge Nederlander*, 110; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 213.

²¹¹ F. Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (3^e druk; Amsterdam 2014) 239-240.

²¹² J. van Osta, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998) 79-84.

de koningen voor hen: door hun bezoeken door heel het land waren zij zichtbaarder voor het volk. Het nationalisme rond 1900 vond in het koningshuis een geliefd symbool.²¹³

Dit versterkte Oranjesentiment past binnen de ontwikkeling die historicus Van Sas het ‘integrale nationalisme’ noemt.²¹⁴ Vanaf de jaren 1890 tot aan ongeveer 1914 namen de nationalismegevoelens in Nederland toe en drongen zij bovendien tot de gehele samenleving door. De achterliggende aanjagers waren de opkomende industrialisatie en verdere democratisering.²¹⁵ Het verhevigde nationalisme steunde op drie symbolen: de Oranjes, de kolonies en de schilderkunst. De koloniën en de schilderkunst waren beide erfgoed van de Gouden Eeuw en gaven Nederlanders rond 1900 een hernieuwd nationaal zelfbewustzijn.²¹⁶

De fraters hebben *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, *De jonge Nederlander* en *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* in de periode van het integrale nationalisme uitgebracht. Deze schoolboeken vertelden inderdaad over de VOC en de kolonies in de Oost die Nederland in de Gouden Eeuw stichtte. Gebeurtenissen in de kolonies waren duidelijk niet zo belangrijk als gebeurtenissen in Nederland zelf: de West en de WIC werden vrijwel geheel achterwege gelaten en over de Oost leerden de schoolkinderen twee momenten uit de koloniale geschiedenis. De eerste was het verkrijgen van de koloniën in de zeventiende eeuw en de welvaart die Nederland uit de handel met deze koloniën haalde.²¹⁷ De tweede momentopname was de toestand van de koloniën in de negentiende eeuw, waarin de leerlingen te horen kregen over de Javaoorlog (1825-1830) en de Atjehoorlog (1873-1914).²¹⁸ Vooral de auteur van *Schets* gaf daarbij blijk van steun aan de ethische politiek. Hij vertelde hoe onder het bestuur van Willem III verbetering werd gebracht in de koloniën door de slavenhandel af te schaffen, spoorwegen aan te leggen, en gunstigere wetten voor de plaatselijke bevolking uit te vaardigen.²¹⁹ Het gevoel dat Nederland verbetering bracht in andere delen van de wereld gaf Nederlanders rond 1900 een hernieuwd zelfbewustzijn en daarmee verhevigde nationalismegevoelens. *Schets* leerde deze gevoelens aan de schoolkinderen.

De auteur van *Schets* had echter ook kritiek op het beleid in de kolonies. Bij het verkrijgen van de kolonies in de zeventiende eeuw speelden de Nederlanders inheemse volken

²¹³ N.C.F. van Sas, ‘Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 106:4 (1991) 595-609, aldaar 600.

²¹⁴ *Ibidem*, 599.

²¹⁵ N.C.F. van Sas, ‘De mythe Nederland’, *De negentiende eeuw* 16 (1992) 4-22, aldaar 5, 8-9; Van Sas, ‘Fin-de-siècle als nieuw begin’, 599.

²¹⁶ Van Sas, ‘Fin-de-siècle als nieuw begin’, 604-606.

²¹⁷ *De jonge Nederlander*, 65-66; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 178-181; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 40-41.

²¹⁸ *De jonge Nederlander*, 102, 110; *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 59-60.

²¹⁹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 215-216

tegen elkaar uit en oefenden de gouverneur-generaals dwang en geweld uit, ‘zoo roeiden de Nederlanders o.a. de heele bevolking der Banda-eilanden uit’.²²⁰ In de negentiende eeuw vorderden ambtenaren veel meer van de inheemsen dan nodig, waardoor hongersnoden ontstonden. Dit alles maakte de lokale bevolking ontevreden en de Javanen kwamen in 1825 in opstand.²²¹ *De jonge Nederlander* vertelde de leerlingen dat deze oorlog ‘het moederland’ maar liefst ‘15.000 manschappen en 25 miljoen gulden’ kostte.²²² Ook de Atjehoorlog kostte ‘grote schatten en tal van manschappen’ en ‘nog altijd duurt die strijd voort’.²²³ De auteurs uitten dus kritiek op het beleid in de koloniën. *Schets* zag dit wanbeleid echter als afgesloten in het verleden: tegenwoordig zou Nederland het beter aanpakken, zodat ‘weldra de tijd aanbreke, dat de verkondigers van het Evangelie er ongemoeid hun zegenrijk werk kunnen uitoefenen, en alzoo den inboorlingen de ware vrijheid brengen’.²²⁴ De Nederlandse ethische politiek bracht iedereen vrijheid, aldus de auteur van *Schets*.

Het groeiende zelfbewust nationalisme uitte zich, zoals gezegd, tevens in herleven van de Gouden Eeuw via de schilderkunst, het derde kenmerk. Door monumentalisering van het verleden haalde men het verleden naar het heden en werd het tastbaar gemaakt. De schilderkunst bleek de meest geschikte manier om de Gouden Eeuw te herleven. Al in de patriottentijd was de zeventiende-eeuwse schilderkunst ingezet als nationaal symbool, maar dit kreeg eind negentiende eeuw een nieuwe impuls toen het buitenland deze schilderkunst ontdekte.²²⁵ De internationale waardering gaf het Nederlandse nationalisme zelfvertrouwen, in zo’n mate dat historicus Blaas dit als ‘Rembrandtiaans nationalisme’ typeert.²²⁶ De Rembrandtcultus bereikte een hoogtepunt rond 1900. Een voorbeeld hiervan is de Rembrandt-tentoonstelling die in 1898 ter ere van de inhuldiging van Wilhelmina plaatsvond. De nationale symbolen Rembrandt en Oranje werden zo aan elkaar gekoppeld.²²⁷

Waar de nationale liefde voor de Oranjes duidelijk terug te zien is in de schoolboeken van de fraters, geldt dat niet voor het Rembrandtiaans nationalisme. De auteurs van *Schets*, *De jonge Nederlander* en *Repetitie-boekje* hadden weinig interesse in cultuurnationalisme. Bij de bespreking van de Gouden Eeuw noemde het *Repetitie-boekje* enkele namen van belangrijke

²²⁰ Ibidem, 179-180.

²²¹ Ibidem, 205.

²²² *De jonge Nederlander*, 102.

²²³ Ibidem, 110.

²²⁴ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 216.

²²⁵ P.B.M. Blaas, ‘De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw’, *De negentiende eeuw* 9 (1985) 109-130, aldaar 119, 123.

²²⁶ Ibidem, 126.

²²⁷ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 150; Van Sas, ‘*Fin-de-siècle* als nieuw begin’, 606.

schilders uit die tijd, onder wie Rembrandt, maar het hechtte geen extra waarde aan deze helden dan aan bijvoorbeeld zeehelden.²²⁸ Voor *Schets* gold hetzelfde en *De jonge Nederlander* noemde Rembrandt niet eens.²²⁹ In plaats daarvan richtten de fraters zich veel meer op politieknationalisme, door aandacht te besteden aan de staatslieden en vooral de zeehelden die van de zeventiende eeuw een Gouden Eeuw maakten. *Schets* beschreef de anti-orangistische politici Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt als wijze en daadkrachtige regenten die de Republiek alleen maar machtiger maakten.²³⁰ *De jonge Nederlander* vertelde graag over de daden van Piet Hein en Maarten Tromp.²³¹ In het schoolboek kreeg Michiel de Ruyter zelfs een apart kopje, getiteld 'De groote Admiraal'.²³² De Gouden Eeuw werd wel degelijk herleefd in de schoolboeken, maar niet via de schilders van die tijd. Volgens de fraters bereikten politieke helden dit doel beter. De katholieke dichter Vondel vormde daarbij de culturele uitzondering, zoals hoofdstuk 2 al aangetoond heeft.

Van de drie kenmerken van het integrale nationalisme is dus weinig terug te zien in deze drie schoolboeken. Het Oranjesentiment was hoog, maar de kolonies kregen niet veel positieve woorden en de schilderkunst werd al helemaal niet besproken. Daarbij verschilden de drie schoolboeken die in de tijd van het integrale nationalisme uitgegeven zijn op deze punten niet van de schoolboeken van daarvoor. De auteurs van *Korte geschiedenis des vaderlands* en *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* besteedden een vergelijkbare aandacht aan deze onderwerpen en sloegen op ieder punt dezelfde toon aan.²³³ Uit de onderzochte schoolboeken is van de verandering in intensiteit van het nationalisme aan het eind van de eeuw niet veel te merken.

Het integrale nationalisme greep veel terug op de Gouden Eeuw. Al in het begin van de negentiende eeuw gaf deze periode uit de vaderlandse geschiedenis materiaal om helden uit te distilleren en had het daarom een plaats binnen het nationaliteitsgevoel.²³⁴ Na de afscheiding van België in 1830 werd het Groot-Nederlands nationalisme vervangen door een Noord-Nederlands nationalisme, waarin de Gouden Eeuw nog belangrijker werd voor de heroïsering

²²⁸ *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis*, 39-40.

²²⁹ *De jonge Nederlander; Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 129-130.

²³⁰ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 113, 123, 153-158.

²³¹ *De jonge Nederlander*, bijvoorbeeld 68-70.

²³² *Ibidem*, 76-78.

²³³ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*. Over de koningen: 28-29, 31. Over de kolonies: 19-20, 28, 31. Over de schilderkunst: Rembrandt of andere schilders werden nergens genoemd. *Korte geschiedenis des vaderlands*. Over de koningen: 213-215, 225-229. Over de kolonies: 148-149, 213. Over de schilderkunst: 165-166.

²³⁴ N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 471-495, aldaar 493-494.

van het verleden.²³⁵ Voorheen hadden de Bataven deze functie gehad. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog kreeg de Bataafse Opstand tegen de Romeinen een plaats in het Nederlands collectieve geheugen. Toen ontstond de Bataafse mythe: het verhaal dat het Nederlandse volk van de Bataven zou afstammen.²³⁶ Na de Belgische Opstand moesten deze Bataafse helden steeds meer plaats maken voor helden uit de Opstand en de Gouden Eeuw.²³⁷ Met de opkomst van het integrale nationalisme en het daarmee samenhangende Oranjesentiment, raakten de Bataven nog meer op de achtergrond omdat ze geassocieerd werden met de anti-organistische en patriottische Bataafse Republiek van het eind van de achttiende eeuw.²³⁸

Dit betekent niet dat de fraters de Bataven als vergeten beschouwden. Integendeel, in alle onderzochte schoolboeken markeerde de komst van de Bataven ‘in ons land’ het beginpunt van hun vaderlandse geschiedenis.²³⁹ De leerlingen lazen uitgebreid over de levenswijze van deze volksstam en leerden dat de Bataven gastvrij, gulhartig en oprecht waren, ‘zonder twijfel eene schoone les, die de jeugd wel ter harte mag nemen’.²⁴⁰ In *Schets der vaderlandsche geschiedenis* werd moed en een vrijheidsdrang aan de Bataven toegeschreven door de toespraak van Claudius Civilis voor hun opstand tegen de Romeinen te “citeren”: ‘Zult ge laf genoeg zijn om nog langer dat hatelijk juk te dragen?’²⁴¹ Ondanks dat de Romeinen de Bataven versloegen, zag de auteur van *Korte geschiedenis des vaderlands* de Bataafse Opstand als het begin van het uiteenvallen van het Romeinse Rijk: ‘Zij hadden hunnen dapperen stamgenooten geleerd, dat de magt der gevreesde Romeinen slechts een ijdel schrikbeeld was’ en ‘deze les werd niet vergeten; spoedig kregen de Romeinen druk werk’.²⁴²

De Bataven kregen in de schoolboeken veel lof toegedicht en werden bestempeld als voorouders van het huidige Nederlandse volk; de Bataafse mythe leefde voort.²⁴³ Toch waren de fraters niet alleen maar positief. De Bataven waren onbeschaafd, ze dobbelden en dronken, vereerden afgoden en brachten af en toe zelfs mensenoffers.²⁴⁴ In *De jonge Nederlander* werden vraagtekens gezet bij hun moed: ‘In den oorlog waren de Batavieren dapper, doch als de vijand

²³⁵ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 20-21.

²³⁶ M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. WRR-verkenningen 17 (Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid 2017) 41.

²³⁷ S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 51.

²³⁸ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 42.

²³⁹ *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden*, 5.

²⁴⁰ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 5.

²⁴¹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 12.

²⁴² *Korte geschiedenis des vaderlands*, 12.

²⁴³ *De jonge Nederlander*, 9; *Korte geschiedenis des vaderlands*, 4; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 8.

²⁴⁴ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 6; *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 9.

een hevigen wederstand bood, gaven ze den moed weldra op.²⁴⁵ Dit kan erop duiden dat ook in de schoolboeken de Bataven na 1830 plaats moesten maken voor helden uit de Gouden Eeuw. Misschien dat Nederlandse geschiedenisboeken uit het begin van de negentiende eeuw een groter plaats toekenden aan de Bataven. Aangezien deze scriptie zich op de tweede helft van de eeuw focust, is dat niet met zekerheid vast te stellen. Het is wel duidelijk dat de volksstam niet uit de vaderlandse geschiedenis was verdwenen. De Bataven waren nog steeds een symbool voor nationale eendracht.

Uit hoofdstuk 2 bleek dat de fraters een versie van de vaderlandse geschiedenis schreven die afweek van de heersende opvattingen in Nederland. Vooral de Tachtigjarige Oorlog werd heel anders gepresenteerd. Toch liet hetzelfde hoofdstuk ook zien dat deze geschiedenis vanuit een Nederlands kader geschreven was: helden waren katholiek en Nederlands. Dit hoofdstuk toont opnieuw aan dat de fraters aansluiting zochten bij het bestaande beeld van de nationale geschiedenis: de Bataafse mythe werd gesteund, de liefde voor het koningshuis werd continu benadrukt en de Gouden Eeuw werd geheroïseerd. De fraters kozen niet zomaar voor een katholieke identiteit die gericht was op Rome, terwijl ze de nationale identiteit wegwuifden. Integendeel: de katholieke en nationale identiteit kwamen samen. Ondanks dat de kerk zich in de tweede helft van de negentiende eeuw verzette tegen het liberale en protestantse Nederlandse zelfbeeld en haar organisatie centraliseerde, vormde de katholieke zuil, die hieruit zou ontstaan, geen bedreiging voor het nationalisme.

Verzuiling, de verscherping tussen verschillende levensbeschouwelijke groepen, kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw opzetten. Het had een aantal overeenkomsten met het nationalisme. In hoofdstuk 1 is uitgelegd dat de katholieke zuil en de natie beide een antwoord waren op het moderniseringsproces en dat ze beide mogelijk waren gemaakt door de moderne samenleving. Ze waren ‘imagined communities’ die een nieuw houvast boden.²⁴⁶ Zuil en natie kwamen niet alleen gelijktijdig op; ze beïnvloedden elkaar ook. De natie bevorderde de zuilvorming, bijvoorbeeld omdat natievorming de katholieke kerk onder druk zette, waardoor zij vaart zette achter haar emancipatie en een identiteit trachtte te consolideren. Daarnaast professionaliseerden de fraters zich naar de ontwikkelingen binnen het Nederlandse onderwijs. Hun bijzondere scholen bewogen zich dus binnen een nationaal kader. Verzuiling was niet gescheiden van natievorming. Zo moest ook het bijzonder onderwijs na 1889 aan de landelijke regels van de nationale onderwijswetten voldoen, als voorwaarde op het krijgen van

²⁴⁵ *De jonge Nederlander*, 7.

²⁴⁶ H. te Velde en H. Verhage, ‘Inleiding’, in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 1-12, aldaar 4-5.

de gedeeltelijke subsidiëring. Dit zorgde voor een grotere uniformering binnen het onderwijssysteem.²⁴⁷ Niet alleen het bijzonder onderwijs bewoog binnen een nationaal kader, maar de katholieke leer in het algemeen. Het bisschoppelijk mandement was immers zowel door Rome als door Den Haag beïnvloed. De liberale, protestantse en katholieke elite prezen allen dezelfde burgerlijke waarden, die bedoeld waren om fatsoenlijke Nederlandse burgers te kweken.²⁴⁸

De fraters maakten in hun schoolboeken regelmatig gebruik van de gelegenheid om de schoolkinderen goede burgerlijke en christelijke waarden aan te leren. Zo had *De jonge Nederlander* een kopje getiteld 'Een ontaarde zoon'. Het vertelde het verhaal van Adolf die zijn vader, hertog Arnoud van Gelre, in 1465 ontvoerde om zelf de macht te krijgen over het hertogdom. Adolf werd tegengehouden en moest een gevangenisstraf uitzitten. Uiteindelijk stierf hij in 1477 op het slagveld. De auteur was duidelijk: 'Aan hem werd letterlijk het woord van God vervuld: *Al wie zijn vader of zijne moeder slaat of vloekt, moet sterven.*'²⁴⁹ De leerlingen wisten nu wel beter dan hun ouders niet te respecteren. De auteur van *Korte geschiedenis des vaderlands* leerde de kinderen daarnaast dat het huwelijk heilig was door Jacoba van Beieren uit te lichten. Deze gravin van Holland, Zeeland en Hengouwen (1401-1436) was in haar leven meerdere keren getrouwd geweest. Terwijl haar eerste echtgenoot nog leefde, vertrok zij naar Engeland om daar te trouwen met een ander edelman. Ondanks dat Jacoba een hekel had aan haar eerste echtgenoot, was het hertrouwen onvergeeflijk: 'Zulks was zonder twijfel eene zware overtreding van het goddelijk en kerkelijk gebod en de treurige gevolgen van zulk eene dwaze en misdadige handelwijze konden voor de gravin niet achterwege blijven.'²⁵⁰ Jacoba moest in 1433 haar land en titels afstaan aan Filips van Bourgondië. De auteur zag dit als straf voor haar lichtzinnigheid. Behalve deze voorbeelden van hoe het *niet* moest, kregen de leerlingen ook genoeg morele helden voorgeschoteld. In hoofdstuk 2 is toegelicht hoe katholieke helden werden ingezet om christelijke en burgerlijke waarden over te brengen die in heel Nederland belangrijk werden geacht. De schoolboeken volgden de landelijke burgerlijke richtlijn.

Andersom bevorderde de zuil de natie. Om de eigen identiteit te waarborgen, moest de katholieke kerk actief zijn op landelijk niveau.²⁵¹ In het vorige hoofdstuk is toegelicht hoe de

²⁴⁷ D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 244.

²⁴⁸ Van Miert, 'Verdeeldheid en binding', 677-678.

²⁴⁹ *De jonge Nederlander*, 39.

²⁵⁰ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 77.

²⁵¹ Te Velde en Verhage, 'Inleiding', 5-6.

kerk in Noord-Brabant samenwerkte met lokale groepen boeren, middenstanders en arbeiders en zo de positie van de protestantse elite doorbrak. Dit kwam niet alleen de emancipatie van de kerk ten goede, maar ook de emancipatie van deze middengroepen. Religieuze kwesties, veelal met een regionale achtergrond, maakten mensen politiek en nationaal betrokken.²⁵² De schoolstrijd is hier een belangrijk voorbeeld van. Op aanmoediging van de kerk wilden ouders op lokaal niveau hun kinderen naar bijzonder onderwijs laten gaan. De kerk gaf vervolgens richting aan deze eis en maakte er een nationaal vraagstuk van.²⁵³ De politieke betrokkenheid van lokale katholieken maakte een katholieke identiteit op nationaal niveau mogelijk.

Op deze manier vormde zich niet alleen de katholieke zuil. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen ook de protestantse en socialistische zuil op. Op het eerste gezicht lijkt het bestaan van deze verschillende zuilen het nationale gedachtegoed van eenheid te ondermijnen, maar in de praktijk bevorderde de verzuiling het nationalismegevoel. Landelijke vraagstukken als de schoolstrijd zorgden ervoor dat het nationalisme door de gehele bevolking doordrong; zo gaf de schoolstrijd een extra impuls aan het integrale nationalisme.²⁵⁴ Schoolboeken, zoals die van de fraters, hebben bijgedragen aan de opkomst van het integrale nationalisme doordat ze alle leerlingen een nationale identiteit aanleerden. Deze nationale identiteit betekende alleen niet voor iedereen hetzelfde, omdat het gekoppeld werd aan ieders eigen verzuilde identiteit.²⁵⁵ Iedere zuil schreef zijn eigen versie van de vaderlandse geschiedenis, waardoor het historisch besef per ideologische groep verschilde. Maar iedereen was het erover eens dat er een gemeenschappelijk vaderland bestond waar men trots op moest zijn. Nederland en het Nederlandse volk vormden het referentiekader van de verschillende geschiedenissen.²⁵⁶ De zuilen institutionaliseerden de verschillen in de maatschappij, waarna ze elkaars bestaan respecteerden en samenwerkten binnen de Nederlandse natie. Zo integreerden de subnationaliteiten van de zuilen in de Nederlandse natie. De nationale identiteit raakte verbonden met verzuiling.²⁵⁷

Dit gebeurde ook in de schoolboeken van de fraters. De katholieke identiteit werd belicht vanuit een Nederlands kader, waarin Nederlandse helden en Nederlandse waarden centraal stonden. Het doel van de fraters was om leerlingen op te voeden tot fatsoenlijke,

²⁵² Van Miert, 'Verdeeldheid en binding', 687; M. Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 13-28, aldaar 21-23.

²⁵³ Van Miert, 'Verdeeldheid en binding', 687.

²⁵⁴ Van Sas, 'De mythe Nederland', 19.

²⁵⁵ Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst', 24.

²⁵⁶ Van Sas, 'Fin-de-siècle als nieuw begin', 607-608.

²⁵⁷ Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*, 282; H. Knippenberg, 'Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', in: Te Velde en Verhage ed., *De eenheid & de delen*, 177-196, aldaar 193; Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst', 24-25.

burgerlijke vaderlanders. Bij één boek bleek dit letterlijk uit de titel: deze wilde *de jonge Nederlander* vormen. Maar behalve de schoolkinderen ‘een warme liefde voor uwen geboortegrond inboezemen’, werd in *Korte geschiedenis* beloofd ‘u met eene innige hoogachting en liefde voor onze heilige godsdienst [te] bezielen’ tijdens het leren van de lessen.²⁵⁸ Ook de auteur van *Schets* benoemde de dubbele invalshoek toen hij zich in het voorwoord tot de kinderen richtte:

Het kan ook niet anders, of elk rechtgeaard Nederlander zal met belangstelling kennis nemen van de lotgevallen zijner voorouders; en gij ook, zult zonder twijfel, het weinige wat u in de volgende lessen verteld wordt, met genoeg lezen; te meer, wijl gij daarin tevens zult zien de leiding van Gods Voorzienigheid, die onze vaders het ware geloof heeft doen kennen, en het ook te midden der vervolging tot op den dag van heden heeft doen bewaren.²⁵⁹

De schoolkinderen moesten liefde voelen voor en trots zijn op zowel hun vaderland als hun katholieke kerk. Ze werden niet opgevoed tot fatsoenlijke vaderlanders, maar tot fatsoenlijke en katholieke vaderlanders. Op deze manier trachtten de fraters wel degelijk een nationale Nederlandse identiteit over te brengen, zij het hun eigen katholieke subnationaliteit.

Gedurende de lange negentiende eeuw drongen nationalistische gevoelens zich vanuit de elite door meer lagen van de samenleving door, totdat rondom 1900 de gehele Nederlandse bevolking ermee in aanraking was gekomen: het proces dat wel integraal nationalisme is genoemd. Ondanks dat dit integrale nationalisme niet overtuigend terug is te zien in de schoolboeken, zochten de fraters wel degelijk aansluiting bij het bestaande zelfbeeld. Het begin- en eindpunt van hun geschiedenis – de Bataven en de koningen – kwamen overeen met het liberale en protestantse verhaal. De oorsprong van ‘het Nederlandse volk’ werd gevonden in de Batavenstam en de fraters verbonden nationalistische gevoelens voornamelijk met liefde voor het koningshuis: in hun ogen konden de drie koningen niets verkeerd doen. Liefde voor het koningshuis stond gelijk aan liefde voor het vaderland. Het middenstuk van de geschiedenis verschilde echter; hoofdstuk 2 heeft aangetoond dat de fraters wat betreft de middeleeuwen en de Tachtigjarige Oorlog een ander beeld schetsten. Ze namen het bestaande verhaal, maar legden de accenten hier en daar anders. Met de opkomst van verzuiling was het Nederlands

²⁵⁸ *Korte geschiedenis des vaderlands*, 3.

²⁵⁹ *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis*, 7.

zelfbeeld, dat in de eerste helft van de eeuw liberaal en protestant was, minder eenduidig. In het geval van de fraters kreeg de nationale identiteit een katholiek signatuur: zij wilden de leerlingen een katholieke subnationaliteit overbrengen.

Conclusie

De vernieuwde Canon van Nederland uit 2020 moest de oude Canon op een aantal punten verbeteren. De Canon uit 2006 had direct na zijn uitgave het verwijt van Hollandocentrisme gekregen. Veruit de meeste verhalen uit de Canon speelden zich af in het gewest Holland. Aandacht voor bijvoorbeeld Limburg, Noord-Brabant, Friesland of Suriname was er haast niet. De herijkte Canon moest dit oplossen door breder te kijken naar personen en ontwikkelingen buiten Holland.²⁶⁰ Daarnaast was een belangrijk doel om tegemoet te komen aan de vraag van de minister van Onderwijs door meer ruimte te bieden aan de perspectieven van verschillende bevolkingsgroepen in de Nederlandse samenleving. De Canon moest inclusiever zijn. De herijking uit 2020 biedt daarom een groter podium aan vrouwen, het ‘gewone volk’ en etnische minderheden om zo de geschiedenis meer in balans te brengen.²⁶¹

Ook hier is een parallel met de negentiende eeuw te trekken. De katholieke kerk wilde toen immers hetzelfde bereiken: een inclusievere geschiedenis. Door middel van haar eigen bijzonder onderwijs met haar eigen geschiedenislesmethoden trachtte de Nederlandse katholieke kerk een vaderlandse geschiedschrijving te presenteren waar ook katholieken deel van uitmaakten. De boodschap was dat ook katholieken goede Nederlanders waren en een plaats hadden in de Nederlandse samenleving. In de tweede helft van de negentiende eeuw werkte de katholieke kerk hard aan haar emancipatie binnen Nederland. Zij koos hierin voor een ultramontaanse koers en zette zich daarmee af van het liberalisme en protestantisme. Net zoals de staat zag ook de kerk in dat onderwijs het middel bij uitstek was om een identiteit over te brengen. De katholieke clerus richtte zich daarom op het bevorderen van bijzonder onderwijs en eiste met het bisschoppelijk mandement van 1868 dezelfde overheidssubsidie voor haar scholen als dat neutrale scholen kregen. Ondanks dat de Canon van Nederland zegt geen politieke belangen te hebben, is geschiedenisonderwijs altijd een politieke kwestie.²⁶² De fraters van Tilburg gebruikten hun geschiedenisboeken om een katholieke subnationaliteit te consolideren en hielpen daardoor mee aan de emancipatie van de kerk in Nederland. De katholieke kerk had succes: het vormde zich tot een zuil in de Nederlandse samenleving en wist in 1917 financiële gelijkstelling voor haar bijzonder onderwijs te krijgen.

²⁶⁰ *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland Herijkt. Rapport van de commissie Herijking Canon van Nederland.* Commissie Herijking Canon van Nederland (Utrecht 2020) 26.

²⁶¹ *Ibidem*, 23-25.

²⁶² *Ibidem*, 20.

Deze bevestiging van de katholieke subnationaliteit ondergraaft het oorspronkelijke modernistisch-constructivistische model van het nationalisme-onderzoek. Dit model stelde immers dat het nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw een top-down proces was, waarin andere identiteiten, zoals de religieuze, ondergeschikt raakten aan de nationale identiteit. Als reactie op deze visie ontwikkelde zich het gefragmenteerde natiemodel, dat het bestaan van meervoudige identiteiten benadrukte. Deze scriptie toont aan dat de geschiedenisboeken van de fraters wat betreft de religieuze identiteit binnen dit gefragmenteerde natiemodel passen. De katholieke identiteit ontwikkelde zich niet alleen naast de nationale identiteit, maar de twee beïnvloedden en versterkten elkaar ook. Dit onderzoek heeft tevens bijgedragen aan dit model door verder te kijken dan de elites van verschillende bevolkingsgroepen – zoals de liberale politici, de katholieke clerus of wetenschappelijke historici – en lesmethodes te onderzoeken. Van deze primaire bronnen is nog haast geen gebruik gemaakt in de historiografie omtrent het onderwijs. Daarbij richt deze historiografie zich slechts op de nationale identiteit. Deze scriptie wilde juist het bestaan van een gelaagdheid aan identiteiten in het onderwijs aantonen. De onderzochte schoolboeken waren uiteraard door katholieke clerici, namelijk de fraters van Tilburg, geschreven en gepubliceerd, maar ze geven een inkijkje in de alledaagse beleving van identiteitsvorming bij leerlingen. Deze leerlingen aan het katholieke onderwijs groeiden immers op in een land dat aan het nationaliseren was, in een provincie die een integratieproces doormaakte en met een religie die zich inzette voor haar eigen emancipatie. Zij werden geconfronteerd met meervoudige identiteiten.

In deze confrontatie kregen de schoolkinderen van de fraters zowel een katholieke als een nationale identiteit aangeleerd. De één had niet de prioriteit boven de ander; de schoolboeken brachten een katholieke subnationaliteit over. Beide identiteiten kregen echter wel voorrang boven de regionale identiteit. De fraters gaven geen aandacht aan de Noord-Brabantse geschiedenis binnen het Nederlandse kader. Het verwijt van Hollandocentrisme, dat de oude Canon kreeg, is in die zin ook toepasbaar op de schoolboeken van de fraters: de provincie Holland vormde de rode draad door hun vaderlandse geschiedenis. Het is een opvallende keuze van de auteurs geweest om geen aandacht te besteden aan de geschiedenis van Noord-Brabant, aangezien de regionale identiteit in deze provincie door de kerk vastgekoppeld was aan de katholieke identiteit. Waar de modernistisch-constructivistische visie niet op de katholieke identiteit van toepassing is, geldt het hier wel: de regionale identiteit raakte ondergeschikt aan de nationale identiteit.

Dit kwam mogelijk omdat de fraters van Tilburg een breder publiek beoogden dan alleen de leerlingen op hun eigen scholen, die voornamelijk in Noord-Brabant gevestigd waren. Om

tevens als lesmethoden op katholieke scholen in andere delen van het land te dienen, moesten de schoolboeken geschreven zijn vanuit een nationaal kader. Bovendien zagen de fraters in dat een nationale identiteit nodig was om katholiek te kunnen zijn in Nederland. Om mee te kunnen in de maatschappij, en dus niet als minderheid achtergesteld of gewantrouwd te worden door de meerderheid (namelijk de protestanten), moesten de katholieken bewijzen dat zij goede vaderlanders waren. Ondanks dat de ideologie van het ultramontanisme eigenlijk Rome boven de natie zette, werden in Nederland daarom de katholieke en nationale identiteit aan elkaar gekoppeld. De fraters sloten zich aan bij het bestaande verhaal van de nationale geschiedenis, waar zij katholieke accenten in aanbrachten. De regionale identiteit raakte ondergeschikt aan deze versie van de geschiedenis, omdat deze het doel als goede vaderlander beschouwd te worden verder bemoeilijkte. Voor de fraters had de katholieke identiteit prioriteit en dus moesten ze een katholieke subnationaliteit creëren. Dat de fraters geen aandacht hadden voor de Noord-Brabantse identiteit betekent echter niet dat deze niet bestond. Als reactie op de industrialisatie in de provincie en ter emancipatie van de kerk werd in de tweede helft van de negentiende eeuw wel degelijk een regionale identiteit gevormd in Noord-Brabant, die in de eerste helft van de twintigste eeuw werd bevestigd.

Doordat het schoolbezoek aan het katholieke onderwijs in Noord-Brabant alleen maar steeg tijdens de schoolstrijd, kwamen veel kinderen in aanraking met de katholieke subnationaliteit van de fraters. Het bijzonder onderwijs gaf de katholieken daarmee een mogelijk hun identiteit door te geven aan de jeugd. Onderwijs werkte op deze manier twee kanten op: top-down vanuit de staat als middel tot eenwording en nationalisering, en bottom-up vanuit gemarginaliseerde groepen, zoals de katholieken, voor emancipatie. Dit is niet de enige paradox die uit dit onderzoek naar voren kwam. De maatschappelijke ontwikkelingen en verschillende identiteiten speelden continu op elkaar in, wat de ervaring van de gelaagdheid van deze identiteiten des te interessanter maakt. Om de conservatieve en ultramontaanse ideologie over te brengen aan leerlingen maakten de fraters immers gebruik van het moderne onderwijssysteem en professionaliseerden zij zich naar de ontwikkelingen binnen het Nederlandse onderwijs. Op deze manier leerden de schoolkinderen zowel een ultramontaanse ideologie als een moderne levenswijze aan. Ook het conservatieve katholieke onderwijs van de fraters bood hun de mogelijkheid mee te draaien in de moderne en mobiele maatschappij.

Er was continu interactie tussen de kerk en de samenleving; tussen zuil en natie. De antimoderne reactie van de kerk steunde op moderne ontwikkelingen in de maatschappij. Verder was het afzetten van de kerk tegen de liberale en protestantse samenleving middels het bisschoppelijk mandement beïnvloed door maatstaven en waarden uit diezelfde samenleving.

De katholieke kerk zette modernisering in voor haar eigen emancipatie. Deze emancipatie van de kerk, waardoor het een volwaardige zuil kon vormen binnen Nederland, ging niet ten koste van de eenwording van Nederland. Sterker nog, het landelijk vestigen van een katholieke identiteit maakte lokale katholieken juist nationaal georiënteerd. Waar de katholieke en Nederlandse identiteit op deze manier samen opkwamen, lijkt uit de schoolboeken de regionale identiteit dus ondergesneeuwd te zijn geraakt. Het gevoel Noord-Brabander te zijn was in de schoolboeken ondergeschikt gemaakt aan het gevoel Nederlander te zijn.

Dit is terug te zien in alle onderzochte schoolboeken. Naarmate de schoolstrijd vorderde, bleef de inhoud van de verschillende schoolboeken voor een grote mate overeenkomen. *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis* (1893) was net zo fel van toon als *Korte geschiedenis des vaderlands* (1868). Op dezelfde manier deed *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (1916) net zo feitelijk verslag van de geschiedenis als *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden* (1875). *De jonge Nederlander* zat tussen deze beide uitersten in. Alle schoolboeken stipten dezelfde onderwerpen aan, waardoor ook de overgang naar het integrale nationalisme aan het eind van de negentiende eeuw niet terug te zien is. De middeleeuwen en de Gouden Eeuw vormden bloeiperioden in de geschiedenis. De Tachtigjarige Oorlog daarentegen was een periode van onrecht en chaos. Helden waren aanvankelijk katholiek én Nederlands; na de Tachtigjarige Oorlog veelal alleen nog Nederlands, zoals de koningen in de negentiende eeuw. Maar ook zij steunden het katholicisme altijd. Het doel van alle schoolboeken was om de katholieke subnationaliteit over te brengen, waaraan de Noord-Brabantse invalshoek ondergeschikt was gemaakt. De leerlingen moesten opgevoed worden tot burgerlijke en katholieke Nederlanders.

Archivalia:

Centraal archief van de Fraters van Tilburg in het Generaalat te Tilburg:

Bogaers, frater Tharcisius, *Schets onzer vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klas der lagere school* (1e druk; Tilburg 1893), Bibliotheek Geschiedenis Standregister A, nummer 52.1.

Bont, frater Modestus de, *Korte geschiedenis des vaderlands ten dienste van katholieke scholen* (1e druk; Tilburg 1868), Bibliotheek Geschiedenis Standregister A, nummer 50.1.

Bont, frater Modestus de, *Chronologisch overzicht van de geschiedenis der Nederlanden, ten dienste der scholen voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs* (1e druk; Tilburg 1875), Bibliotheek Geschiedenis Standregister A, nummer 55.

Gisbergen, frater Victorius, *Repetitie-boekje van de vaderlandsche geschiedenis* (3e druk; Tilburg 1916), Bibliotheek Geschiedenis Standregister A, nummer 56.3.

Spierings, frater Modestus, *De jonge Nederlander* (6e druk; Tilburg 1899), Bibliotheek Geschiedenis Standregister A, nummer 24.6.

Gedrukte bronnen:

Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland Herijkt. Rapport van de commissie Herijking Canon van Nederland. Commissie Herijking Canon van Nederland (Utrecht 2020).

Bibliografie:

Bakker, N., R. Dekker en A. Janssens ed., *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).

Bijsterveld, A.J., *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (Heeswijk 2000).

Blaas, P.B.M., 'De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw', *De negentiende eeuw* 9 (1985) 109-130.

Boonstra, O.W.A., *De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van de inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993).

Bornewasser, J.A., *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989).

Bos-Rops, Y., 'De commissaris en de vluchtelingen. Belgen in Brabant, juli-december 1914', in: H. van der Linden, P. Onderwater en T. Sas ed., *Brabant en de Eerste Wereldoorlog. De oorlog en het Brabantse land* (Soesterberg 2016) 209-227.

Coninck, P. de, 'De natie in pacht. Katholieke minderheid, liberale onderwijspolitiek en natievorming in Duitsland en Nederland tijdens de jaren 1870', in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 57-83.

Duijvendak, M., 'Ligamenten van de staat? Over regionale identiteit en de taatheid van de provincie', *BMGN – Low Countries Historical Review* 123:3 (2008) 342-353.

Duijvendak, M., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* (Grave 1990).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Inleiding: het historisch kader', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam 1996) 17-26.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, en M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving* (Tilburg 1986).

Ghonem-Woets, K., *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijssen en Malmberg* (Zutphen 2011).

Ginderachter, M. van, 'Het vaderland in kikkerperspectief. Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122:4 (2009) 522-537.

Grever, M., en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden. WRR-verkenningen 17* (Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid 2017).

Huistra, P., *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* (Nijmegen 2019).

Jans, J., 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger. Onderwijs in burgerschap in het midden van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 36:2 (2012) 104-119.

Jong, A. de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

Kempfen, A.F.J. van, 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam 1996) 80-101.

Knippenberg, H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

Knippenberg, H., 'Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 177-196.

Leerssen, J., *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (2^e druk; Nijmegen 2011).

Lehning, J.R., *Peasant and French. Cultural Contact in Rural France During the Nineteenth Century* (Cambridge, New York 1995).

Meurkens, P., *Sociale verandering in het oude Kempenland. Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving (1840-1910)* (Nijmegen 1984).

Miert, J. van, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale identiteiten', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 670-689.

Mommers, C., en G. Janssen, *Zwijzen, een passie voor uitgeven. Geschiedenis van een educatieve uitgeverij* (Tilburg 1997).

Nissen, P., 'Confessionele identiteit en regionale identiteit. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172.

Oudheusden, J. van, 'Brabantia Nostra: rooms en romantisch regionalisme, 1935-1951', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 123-139.

Oudheusden, J. van, *Verhalen van Brabant. Geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken* (Zwolle 2011).

Osta, J. van, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998)

Pirenne, L.P.L., 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam 1996) 29-57.

Prak, M., 'Inleiding: Een Brabantse hoofdstad', in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 11-26.

Prak, M., 'Inleiding', in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 149-159.

Raedts, P., 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992) 713-725.

Raedts, P., 'Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat', in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 29-44.

Rooijackers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994).

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Sande, A.W.F.M. van de, 'De Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van participatie naar confrontatie', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984) 247-265.

Sande, A. van de, en A. Vos, 'De kerk in het midden. Godsdienst en cultuur', in: A. Vos e.a. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) 241-269.

Sas, N.C.F. van, 'De mythe Nederland', *De negentiende eeuw* 16 (1992) 4-22.

Sas, N.C.F. van, 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN – Low Countries Historical Review* 106:4 (1991) 595-609.

Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 471-495.

Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).

Toebes, J., 'Modernisering, staats- en natievorming', in: W. Fritschy en J. Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 13-33.

Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

Tollebeek, J., *Een slapeloos doordenken van alle dingen. Over geschiedenis en historische cultuur* (Amsterdam 2017).

Velde, H. te, en H. Verhage, 'Inleiding', in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 1-12.

Veraghtert, K.F.E., 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam 1996) 223-240.

Verhoeven, D., *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant, ca. 1770-1920* (Hilversum 1994).

Vugt, J. van, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994).

Weber, E., *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (California 1976).

Wielenga, F., *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (3^e druk; Amsterdam 2014).

Wintle, M., 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) 13-28.

Zeijden, A. van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).